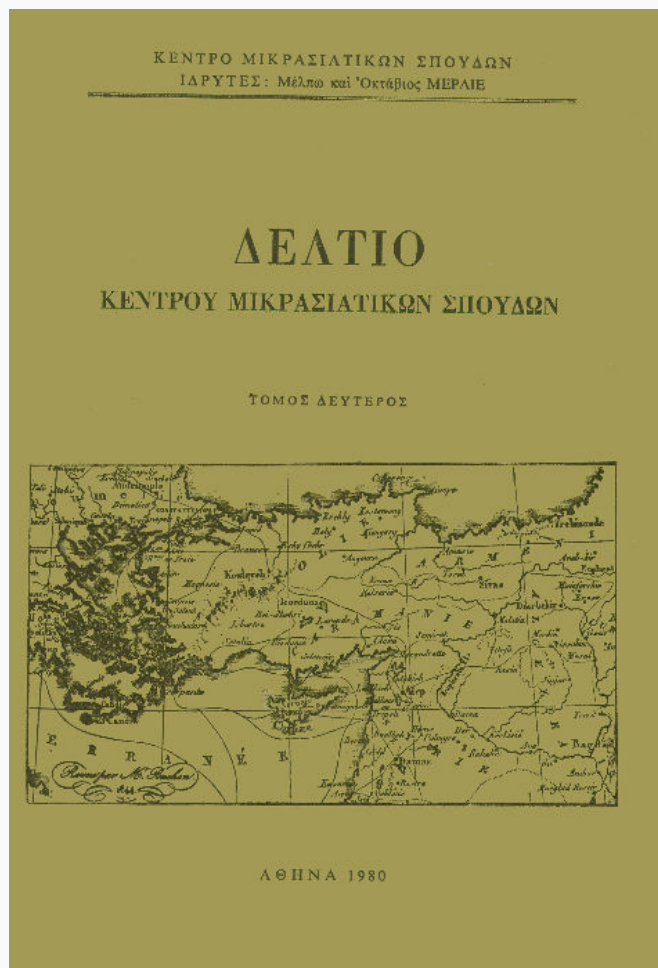

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 2 (1980)

Η επόμενη μιας καταστροφής: (Σεπτέμβριος 1922- Ιανουάριος 1923)

Γιάννης Γ. Μουρέλος

doi: [10.12681/deltiokms.258](https://doi.org/10.12681/deltiokms.258)

Copyright © 2015, Γιάννης Γ. Μουρέλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουρέλος Γ. Γ. (1980). Η επόμενη μιας καταστροφής: (Σεπτέμβριος 1922- Ιανουάριος 1923). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2, 347–371. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.258>

Η ΕΠΟΜΕΝΗ ΜΙΑΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ (Σεπτέμβριος 1922 - Ίανουάριος 1923)

Σκοπός της μελέτης που ακολουθεί δεν είναι η απαρίθμηση των γεγονότων που διαδέχθηκαν την πτώση του μικρασιατικού μετώπου το Σεπτέμβριο του 1922, ούτε η ανάλυση της εξαιρετικά δύσκολης ψυχολογικής και πολιτικής κατάστασης που γνώρισε η Ελλάδα την επομένη της εθνικής καταστροφής.

Θεωρώντας τα γεγονότα αυτά σαν μία δεδομένη βάση που θα μας επέτρεπε να αναπτύξουμε μία υποκειμενική σύλληψή τους, αποφασίσαμε να εξετάσουμε το πνεύμα καθώς και την όπτική γωνία μέσα από την οποία η γαλλική διπλωματία άντεδρασε καθ' όλη τη διάρκεια της τραγικής περιόδου που καλύπτει το κίνημα του στρατού, την παραίτηση κι αναχώρηση του Κωνσταντίνου, τη δίκη και την εκτέλεση των έξι προσώπων που θεωρήθηκαν υπεύθυνα για την καταστροφή, τέλος, τη δίκη και την αναχώρηση από την Ελλάδα του πρίγκιπα Ανδρέα.

Η μελέτη εντάσσεται κυρίως στο διπλωματικό πλαίσιο κι όχι τόσο στην ανάλυση των εσωτερικών προβλημάτων που γνώρισε το Κράτος. Θα επιμείνουμε δηλαδή στην εξέταση της δράσης που ανέπτυξαν οι κυβερνήσεις των ξένων δυνάμεων καθώς και οι αντιπρόσωποί τους στην Αθήνα.

Το σύνολο των στοιχείων που παραθέτουμε προέρχονται από τα αρχεία του γαλλικού υπουργείου των Έξωτερικών¹. Καλύπτουν και γεγονότα στα όποια η Γαλλία δεν είχε άμεση ανάμιξη. Φυσικό είναι να υπάρχουν όρισμένα κενά ή ακόμα και μία λανθασμένη αξιολόγηση των καταστάσεων. Προτιμήσαμε να μη καλύψουμε τα κενά και να μην επιφέρουμε, βοηθούμενοι από άλλες πηγές, πιθανές διορθώσεις, διατηρώντας με τον τρόπο αυτό άκεραια την αντίδραση

1. Έξετάσθηκαν οι εξής φάκελοι:

Documents Diplomatiques Français. Archives du Ministère des Affaires étrangères. Série Europe 1918-1929. Grèce:

57 *Politique intérieure (mai-novembre 1922)*. Στο έξης θα αναφέρεται ως *A.E. 57*.

58 *Politique intérieure (décembre 1922-novembre 1923)*. Στο έξης θα αναφέρεται ως *A.E. 58*.

76 *Politique extérieure (avril-octobre 1922)*. Στο έξης θα αναφέρεται ως *A.E. 76*.

77 *Politique extérieure (novembre 1922-juin 1923)*. Στο έξης θα αναφέρεται ως *A.E. 77*.

153 *Justice. Dossier général*. Στο έξης θα αναφέρεται ως *A.E. 153*.

154 *Le procès des responsables du désastre d'Asie Mineure*. Στο έξης θα αναφέρεται ως *A.E.154*.

τῶν γαλλικῶν διπλωματικῶν κύκλων, ὅπως ἐκδηλώθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1922, ἢ μ' ἄλλα λόγια, τῇ γαλλικῇ πολιτικῇ ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα τὶς δύσκολες ἐκεῖνες ὥρες.

Στὶς 24 Σεπτεμβρίου ἐκδηλώθηκε κίνημα στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ ποῦ, ἐγκαταλείποντας τὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶχε συγκεντρωθεῖ στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη. Δυὸ μέρες ἀργότερα οἱ δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τοὺς συνταγματάρχες Γονατᾶ καὶ Πλαστήρα, ἀποβιβάζονταν στὴν Ἀττική: Ἡ κυβέρνησις Τριανταφυλλάκου ὑπέβαλε τὴν παραίτησή της καὶ στὶς 27 Σεπτεμβρίου, ὑποχωρώντας στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος γνωστοποίησε μὲ διάγγελμα τὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκαταλείψει τὸ θρόνο.

Σ' ἓνα μακρὺ ὑπόμνημα ποῦ ἀπηύθυνε πρὸς τὸ γενικὸ ἐπιτελεῖο του, ὁ λοχαγὸς de Colombel, στρατιωτικὸς ἀκόλουθος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐπανάστασις δὲν ἀπετέλεσε μιὰ ἐθνικὴ ἐκδήλωση, ἀλλὰ μιὰ ἐκμετάλλευση, ἀποτελεσματικὰ ὁργανωμένη ἀπὸ μερικοὺς ἐνδιαφερομένους ἀξιοματικούς, τῆς ἐπιθυμίας τῶν φυγαδευμένων στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη στρατιωτικῶν δυνάμεων νὰ ἐπιστρέψουν στὸν τόπο τους. Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοὺς προσέφεραν, καταργώντας τὸ καθεστὼς τοῦ Κωνσταντίνου, μιὰ θανμάσια πρόφασιν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ὑποχώρησή τους. Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ κοπάδι ἀπὸ λιποτάκτες στάθηκε τυχερό, γιατί θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἀθήνα κάτω ἀπὸ ἱκανοποιητικὲς συνθήκες, ἔστω κι ἂν ὁ πληθυσμὸς δὲν τοὺς ἐπεφύλαξε θερμὴ ὑποδοχή, ἐνῶ τῇ στιγμῇ ποῦ ἐγκατέλειπε τὴ Σμύρνη ἀντιμετώπιζε τὴν ἀπειλὴ ἀντιποίνων².

Μπροστὰ στὶς ἐξελίξεις αὐτές, ἡ Γαλλία δὲν μετέβαλε τὴ στάση της. Τὸ Quai d'Orsay συνέχισε τὴν πολιτικὴ ποῦ ἀκολουθοῦσε ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920, ὅταν ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὕστερα ἀπὸ ἐκλογές, εἶχε προτιμήσει τὴν ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου στὸ θρόνο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οἱ γαλλικοὶ διπλωματικοὶ κύκλοι στὴν Ἀθήνα συνέχιζαν τὴ συνεργασία τους μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν γιὰ ἐκκρεμείς ὑποθέσεις, ἐκδηλώνοντας ὁμῶς ἀντιπάθεια πρὸς τὸ κυβερνητικὸ περιβάλλον καὶ τὴν Αὐλή. Τὴν ἴδια στάση διατήρησαν καὶ ἀπέναντι στὸ κίνημα.

Ἡ ἐξέγερσις καὶ οἱ ὑποστηρικτές της θὰ ἐπιθυμοῦσαν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ξαναβροῦν τὴν εὐνοία τῆς Γαλλίας τῆς ὁποίας τὴν ἐχθρική πολιτικὴ θεωροῦν σὰν τὴν κύρια αἰτία τῆς καταστροφῆς. Πιστεῦον ὅτι ἡ ἀνατροπὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἀποτελεῖ ἓνα μέτρο ποῦ

2. Α.Ε.154: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel τῆς 20ης Δεκεμβρίου 1922, σ. 5. (Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προκατάληψη τοῦ Γάλλου λοχαγοῦ ἀπέναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ποῦ τὸν ὀνομάζει «λιποτάχτη» ἐνῶ ἤξερε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Κυβερνήσεώς του συνετέλεσε στὴν ἥττα καὶ στὴν ὑποχώρησή του. σημ. Σ.)

εξαγοράζει απέναντί μας την ενθρόνιση του Νοεμβρίου 1920. "Όποιο και νά είναι το μέγεθος της χίμαιρας που περικλείεται σέ μιὰ παρόμοια ἀνάλυση, είναι δύσκολο νά πεισθοῦν ὅτι ἡ ἐπανάσταση (...) δὲν μπορεῖ νά ἀσκήσει καμιὰ ἐπίδραση στίς διαθέσεις καθὼς καὶ στίς πράξεις μας (...) Ὁ Γονατᾶς καὶ ὁ Πλαστήρας, στρατιωτικοὶ μὲ περιορισμένη πείρα γύρω ἀπὸ τὰ πολιτικὰ θέματα, αἰσθανόμενοι τὴ σοβαρότητα τῶν ἀποφάσεων ποὺ πρέπει νά πάρουν, ἐπηρεάζονται συχνὰ ἀπὸ ἀντιφατικὲς συμβουλές,

ἔγραφε ὁ de Marcilly, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα, πρὸς τὸν Raymond Poincaré, πρῶθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν³.

Στις 29 Σεπτεμβρίου, ὁ Γάλλος ἀντιπρόσωπος δεχόταν στὴν πρεσβεία τὴν ἐπίσκεψη τῶν Πλαστήρα καὶ Παπαναστασίου, ἐνῶ κυκλοφοροῦσαν φήμες σχετικὲς μὲ τὴν ἐπικείμενη ἐκτέλεση πέντε πρῶν ὑπουργῶν ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ (Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης καὶ Γούδας). Εἶχε μάλιστα διαδοθεῖ ὅτι ἡ ἐκτέλεσή τους θ' ἀκολουθοῦσε, χωρὶς καθυστέρηση, τὴ δίκη τους ἀπὸ ἓνα ἑκτακτο στρατοδικεῖο. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς, ἀκολουθούμενος κι ἀπὸ ἄλλους συναδέλφους του, εἶχε ἤδη μεσολαβήσει ὑπὲρ τῶν συλληφθέντων, ὑποστηρίζοντας ὅτι παρόμοια χρῆση στρατιωτικῆς δικαιοσύνης θὰ δημιουργοῦσε τὴ χειρότερη ἐντύπωση στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη.

Σκοπὸς τῆς ἐπίσκεψης αὐτῆς ἦταν ἡ τύχη τοῦ Κωνσταντίνου, γιὰ τὴν ὁποία ζητήθηκε ἡ γνώμη τῆς Γαλλίας. Ὁ Marcilly συνέστησε ἰδιαίτερη προσοχὴ ἐκ μέρους τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας. Ἐξομολογήθηκε πρὸς τὸ Quai d'Orsay τὸ φόβο ὅτι γιὰ τὸν ἑκπιτῶ βασιλέα ὅπως καὶ γιὰ τοὺς ὑπουργούς, τὸ πνεῦμα τῆς ἐκδίκησης, ἐνισχυμένο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, πολὺ πιθανὸν νά ἐπηρεάζε στὸ ἄμεσο μέλλον τὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχηγῶν.

Σὲ συνεννόηση μὲ τὸ Βρεττανὸ συνάδελφό του Lindley εἶχαν συμβουλευθεῖ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ νά διορίσει μιὰ κυβέρνησις στὴν ὁποία καὶ νά ἀναθέσει τὴ διεύθυνση καὶ τὴν εὐθύνῃ τῆς διοίκησης τοῦ Κράτους. Ὁ Lindley εἶχε μάλιστα ἐμπιστευτικὰ ἐκφρασθεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπομάκρυνσης τὸ γρηγορότερο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας γιὰ λόγους ἀσφαλείας.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Quai d'Orsay στὰ διαβήματα αὐτὰ ὑπῆρξε ἀρνητικὴ. Ἀναγνωρίζοντας τὸ ἀνθρωπιστικὸ τους πνεῦμα, ὁ Poincaré συνιστοῦσε στὸν ἀντιπρόσωπό του νά μὴν προβεῖ σὲ καμιὰ πράξη ἣ δὴλωση πού κινδύνευε νά θεωρηθεῖ σὰν ἐπέμβασις στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας⁴.

Στις 30 Σεπτεμβρίου ὁ Κωνσταντῖνος ἀκολουθοῦσε γιὰ δευτέρῃ φορὰ τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας. Τὴν προηγούμενη, σχηματίσθηκε κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ζαίμη, ὁ ὁποῖος, ἀπὼν στὴ Βιέννη, εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν Σωτήριο Κροκιδᾶ. Τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν

3. *A. E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, 439-440-441, 445-446 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1922.

4. *A. E.* 57: Poincaré πρὸς Marcilly, 548 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου. *A. E.* 154: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 6-7.

ἀνελάμβανε ὁ Νικόλαος Πολίτης. Ἡ γαλλικὴ πρεσβεία ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία της μὲ τὴν παραμονὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς στὸ πλευρὸ τῆς κυβέρνησης. Οἱ Γονατὰς καὶ Πλαστήρας ἔδειχναν γενικὰ εὐνοϊκὰ διατεθειμένοι, ἦταν ὅμως αἰσθητὸς ὁ φόβος ὅτι τὰ ἀκραῖα στοιχεῖα τοῦ κινήματος μποροῦσαν νὰ τοὺς παρασύρουν στὴ λήψη βίαιων μέτρων⁵.

Ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπανάστασης, ἡ Ἑλλάδα ζεῖ κάτω ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτη ἐξουσία: πρόκειται γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ πενταμελὴ ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία δείχνει ἀρκετὴ ἀμηχανία μπροστὰ στὴ χρῆση τῆς δύναμης ποὺ ἔχει συγκεντρώσει στὰ χέρια της. Ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ὁ Β' δὲν μετρά πιά παρὰ σὰν ἀνάμνηση (...). Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάσταση δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς βενιζελικούς, χρωστὰ ὅμως τὴν ἄμεση ἐξάπλωση καὶ ἐπιτυχία της στὸ γεγονός ὅτι συμπεριέλαβε στὶς τάξεις της σημαντικὸ ἀριθμὸ βασιλοφρόνων ἀξιωματικῶν. Ἦταν ἐπομένως ἀναγκασμένη νὰ μείνει πιστὴ στὴν ἀρχικὴ συμφωνία, ὑπεράνω τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, οἱ βενιζελικοὶ ἀξιωματικοί, συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸ συνταγματάρχη Πλαστήρα (...) τῆς ἔδωσαν γι' ἀρχηγὸ ἓνα βασιλόφρονα, τὸ συνταγματάρχη Γονατὰ. Οἱ βασιλόφρονες, ἔχοντας ὑποχωρήσει, δέχονται τὴν παραίτηση τοῦ Κωνσταντίνου σὰν μέρος τοῦ προγράμματος τῆς ἐπανάστασης, ἐνῶ οἱ βενιζελικοὶ δέχθηκαν νὰ περιορισθοῦν στὴν ἀπλὴ διαδοχὴ βασιλέα (...) καὶ νὰ μὴν προεκταθοῦν ὡς τὴν μεταβολὴ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος,

ἔγραφε ὁ Marcilly⁶.

Στὸ Παρίσι ὅμως ἐπικρατοῦσε μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη:

Ὁ κ. Βενιζέλος μοῦ ἀνεκοίνωσε σήμερα ὅτι ἡ ὑπαρξὴ νέου βασιλέα δὲν τὸν ἀπασχολεῖ καθόλου. Πιστεῖται δι' ἡ παραίτησή του θὰ κριθεῖ ἀναγκαῖα μετὰ ἀπὸ τὴν σύγκληση συνταγματικῆς βουλῆς κι ὅτι θὰ προκηρυχθεῖ, δίχως καμιά ἀμφιβολία, δημοκρατία. Ἔως τότε, ὁ βασιλεὺς δὲν πρόκειται νὰ κυβερνήσει. Δὲν ὑπάρχει ἐπομένως κανένας λόγος νὰ προβοῦμε στὴν ἀναινότητά του ἢ νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε,

τηλεγραφοῦσε στὶς 6 Ὀκτωβρίου ὁ Poincaré. Δηλώσεις ποὺ ἐπανεληφθήκαν ἀπὸ τὸν Βενιζέλο στὶς 22 τοῦ ἴδιου μήνα κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψής του στὴν γαλλικὴ πρεσβεία τοῦ Λονδίνου⁷.

Ὁ τῶς πρωθυπουργὸς κατέληγε σὲ λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς κατάστασης ἢ μήπως πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη ρωγμὴ στὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων τοῦ κινήματος; Τὰ ἀρχεῖα ποὺ συμβουλευθήκαμε δὲν παραθέτουν δυστυχῶς πρόσθετα στοιχεῖα ὥστε νὰ σχηματισθεῖ μιὰ ὁλοκληρωμένη ἰδέα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ θέματος⁸.

5. A.E. 57: Marcilly πρὸς Poincaré, 449-450 τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου, 452-453-454 τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1922.

6. A.E. 57: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεσὴ 180 τῆς 25ῆς Ὀκτωβρίου 1922.

7. A.E. 57: Poincaré πρὸς Marcilly, 582 τῆς 6ης Ὀκτωβρίου. Saint-Aulaire πρὸς Poincaré, δ. ἀ. τῆς 23ῆς Ὀκτωβρίου 1922.

8. A.E. 57: Marcilly πρὸς Poincaré, 525 τῆς 29ῆς Νοεμβρίου 1922. Ὁ Marcilly παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ στοὺς κόλπους τῆς βενιζελικῆς παράταξης μιᾶς μικρῆς ὁμάδας ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἀλέξανδρου Καραπάνου, εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας.

Υπήρχε όμως ένα δεύτερο θέμα όπου διαπιστώνεται αυτή τη φορά πλήρης συμφωνία: η ένοχη της κυβέρνησης Γούναρη, στην οποία ο στρατός και στη συνέχεια η κοινή γνώμη διοχέτευαν την ευθύνη της καταστροφής. Από την επομένη του κινήματος, εκτός των πέντε ύπουργων, είχαν συλληφθεί και οι στρατηγοί Χατζηανέστης, Δούσμανης και Κωνσταντινόπουλος, ο συνταγματάρχης Τσόντος καθώς και ο Χαράλαμπος Βοζίκης, πρώην διοικητής της Θράκης και ο Γεώργιος Μπαλτατζής. Στις 26 'Οκτωβρίου ο πρίγκιπας 'Ανδρέας έφθασε από την Κέρκυρα στην 'Αθήνα όπου και φυλακίστηκε.

Όσο για τη γενική καταδίκη του γουναρικού συστήματος, παρουσιάζει αναμφισβήτητη ισάξια σημασία με την έχθρότητα προς τον Κωνσταντίνο, με ένα ανεκτίμητο πλεονέκτημα για την πολιτική μας: τὸ ὅτι παραμερίζει αὐτοὺς πού ἐπὶ ὀκτῶ χρόνια τὴν εἶχαν καταπολεμῆσει. Θὰ ἦταν ἐπομένως ἀνακρίβεια νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση στερεῖται ἀπὸ εἰλικρίνεια κι ὅτι πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους,

παρτηροῦσε ὁ Marcilly⁹.

Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς διεπίστωνε παράλληλα, περὶ τὰ τέλη 'Οκτωβρίου, ὅτι τέσσερις ἐβδομάδες μετὰ ἀπὸ τὸ κίνημα, μέσω μιᾶς φυσιολογικῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, τὸ κέντρο βάρους τοῦ συστήματος ἐκλινε πρὸς τὴν ὁμάδα τῶν βενιζελικῶν στοιχείων, τοποθετημένων στὶς ἀκραῖες θέσεις. Τὴν ὁμάδα αὐτὴ δὲν χαρακτήριζε οὔτε πρόγραμμα, οὔτε πειθαρχία, οὔτε κάποια κατεύθυνση. Μοναδικὸς στόχος τῆς ἦταν ὁ ὀριστικὸς παραμερισμὸς τῶν ἀντιπάλων πολιτικῶν.

Ἡ βασιλικὴ παράταξη χρησιμοποιοῦσε μιὰ προγενέστερη ὀργάνωση ἀνεπτυγμένη μέχρι τὴν παραμικρὴ λεπτομέρεια, με ἐπιτροπὲς καὶ πράκτορες σκορπισμένους σ' ὅλοκληρὴ τὴ χώρα. Παρόλο πὺ οἱ κυριότεροι ἀντιπρόσωποι τους, φυλακισμένοι, ἀντιμετώπιζαν τὶς βαρύτερες ποινές, ὁ τόνος τῶν βασιλικῶν δὲν πρόδιδε σημεῖα ἀποθάρρυνσης. Ἀντίθετα, ἔδειχναν ἀποφασισμένοι νὰ σπρώξουν πρὸς τὴν ἐξουσία νέα πρόσωπα, με πῶ σημαντικὸ τὸν Ἰωάννη Μεταξά.

Πρὸς ἀποτροπὴ τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, ἦταν ἀνάγκη νὰ δεχθεῖ ἡ ἐπανάστατικὴ ἐπιτροπὴ κάποια καινούργια ὄθηση. Ἐχοντας ἀποφύγει τὴν ἐκτέλεση χάρις στὴν ἐπέμβαση τῶν ξένων πρεσβευτῶν, οἱ φυλακισμένοι ὑπουργοὶ καὶ στρατιωτικοὶ περίμεναν νὰ ἀποφασισθεῖ ἡ τύχη τους ἀπὸ τὴ βουλὴ πὺ θὰ σχηματιζόταν ἀπὸ τὶς ἐπικείμενες ἐκλογές. Ἡ ἐκκρεμότητα αὐτὴ δὲν ἱκανοποίησε τὴ σκληρὴ στρατιωτικὴ παράταξη τῆς ἐπανάστασης, ἡ ὁποία ἐπιζητοῦσε τὴν τιμωρία τῶν ὑπευθύνων, θεωρώντας τὴν σὰν ἐξαγορὰ γιὰ τὴ δειλία τῶν στρατιωτῶν καὶ τὴ μετριότητα τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἡττημένου στρατοῦ. Οἱ βενιζελικοὶ πολιτικοί, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ ἀντιπάλους, ἡ δρᾶση τῶν ὁποίων μποροῦσε ν' ἀποβεῖ ἐπικίνδυνη κατὰ τὴ

διάρκεια της προεκλογικής έκστρατείας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνετέλεσαν κατά τὸν Γάλλο πρεσβευτή, στὸ σχηματισμό, στὶς 25 Ὀκτωβρίου, τοῦ ἑκτακτοῦ στρατοδικείου ποὺ θὰ δίκαιζε τοὺς ὑπεύθυνους τῆς καταστροφῆς.

Τὸ διάταγμα ποὺ ἀπέβλεπε στὴ σύγκλησή του ἔγινε δεκτὸ μὲ δυσφορία ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες τῶν δυνάμεων. Τὸ ἄρθρο 18 τοῦ συντάγματος ἀνεγνώριζε τὴν κατάρρηση τῆς θανατικῆς ποινῆς γιὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα. Ἐὰν οἱ κατηγορούμενοι ἐμφανίζονταν σὲ πολιτικὸ δικαστήριον, ὁ ἀποκλεισμός τῆς θανατικῆς ποινῆς ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ βέβαιος. Ἐνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα θὰ ἦταν ἐπίσης ἀπαραίτητο ἕως τὶς ἐκλογές καὶ τὴ σύγκληση τῆς νέας βουλῆς: ἦταν ὅμως σπατάλη χρόνου κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία, ὁλοένα καὶ περισσότερο ἐπηρεαζόμενη ἀπὸ τοὺς ἀκραίους ἀξιωματικούς, εἶχε τὴν αἴσθηση ὅτι τὰ πάντα ἔπρεπε «νὰ τελειώσουν γρήγορα». Ἀποφασίσθηκε λοιπὸν νὰ δικασθοῦν οἱ κατηγορούμενοι ἀπὸ μιὰ ἑκτακτὴ δικαστικὴ ἀρχή¹⁰.

Ἡ κατηγορία ἐπρόσπατε στοὺς ὑπουργοὺς τὴ συνειδητὴ ἐγκατάλειψη τῆς Ἀνατολίας, κέρδος τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, τὴ δειλία τοὺς νὰ μὴν ἀναγγεῖλουν παρόμοια ἀπόφαση στὴν κοινὴ γνώμη καὶ στὸ στρατό, τέλος καὶ κυρίως, τὴ λήψη μέτρων ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν τοποθέτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ σὲ κατώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους κεμαλιστές. Τὸ τελευταῖο σκέλος τοῦ ἐγκληματικοῦ αὐτοῦ σχεδίου ἀπετέλεσε ἡ μεταφορὰ τῶν ἐφεδρειῶν ἀπὸ τὸ μικρασιατικὸ ἔδαφος στὴ Θράκη μὲ τὴν προοπτικὴ ἐπέμβασης ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ στρατιωτικοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν κατηγορία συμμετοχῆς καὶ ἐκτέλεσης στὸ σχέδιο αὐτό. Ὁ πρίγκιπας Ἀνδρέας, ἐπικεφαλῆς ἐνὸς Σώματος Στρατοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μάχης τοῦ Σαγγάριου, κατηγορήθηκε ὅτι δὲν ἐξετέλεσε διαταγές τῆς ἀνώτατης διοίκησης, μὲ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα. Τὴν προεδρία τῆς ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ἀνέλαβε ὁ στρατηγὸς Θεόδωρος Πάγκαλος, «ἄνθρωπος μὲ ἐλάχιστους ἐνδοιασμοὺς καὶ πολλὰ παράπονα, τοῦ ὁποίου ἡ δράση, ἐπικίνδυνη κατὰ τὴν κυβέρνηση, ὑπέστη τὴν παρέκκλιση αὐτῇ»¹¹.

Μιὰ φήμη σχετικὴ μὲ τὴν προσεχὴ ἐκτέλεση δυὸ ἢ τριῶν ὑπουργῶν εἶχε συγχρόνως διαδοθεῖ. Οἱ ὑποκινητές τοῦ μέτρου ἀπέβλεπαν στὸ διπλὸ πλεονέκτημα: νὰ πείσουν ἅφ' ἐνὸς τὶς Δυνάμεις γιὰ τὴ σοβαρότητα τῆς ἐπανάστασης, νὰ δημιουργήσουν ἅφ' ἑτέρου στὶς τάξεις τῆς κοινῆς γνώμης μιὰ αἴσθηση τρομοκρατίας, ἱκανὴ ν' ἀποθαρρύνει τοὺς ἀντίπαλους τοῦ βενιζελισμοῦ¹¹.

Στρέφοντας τὶς ἀνακρίσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ παραμένοντας στὴ λογικὴ τοῦ

10. *A.E.* 154: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 2, 17-21.

11. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεση 180 τῆς 25ῆς Ὀκτωβρίου 1922.

συστήματος, φαίνεται να άγνοούν ακόμη ότι ή ήττα ήταν κυρίως μιá ταραγμένη φυγή, ότι οι στρατιώτες άρνήθηκαν να πολεμήσουν στην πλειοψηφία τους, κι ότι οι άξιωματικοί δέν ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους (...) 'Η δίκη άποτελεί έπομένως στην ουσία μιá επαναστατική πράξη στην όποία είναι σφάλμα ν' άποδίδεται μιá νόμιμη διάσταση. 'Ηδη στις έφημερίδες άναφέρεται ή περιορισμένη διάρκειά της. 'Ο τερματισμός της είναι προκαθορισμένος και προφανώς μοιραίος γιά τούς κκ. Γούναρη, Θεοτόκη και Στράτο τουλάχιστον. 'Εχει οργανωθεί μιá δραστήρια προπαγάνδα με σκοπό την άπαίτηση της δυναμικής αυτής έκβασης (...) 'Όσο περισσότερο εκδηλώνεται άβεβαιότητα σχετικά με τη διαδικασία τών εκλογών, τόσο εξαφανίζονται οι ένδοιασμοί και διαπιστώνεται μιá έπιστροφή πρós την παραδοσιακή νοοτροπία στά πλαίσια της έλληνικής έσωτερικής πολιτικής, πρós τó χειρότερο όμως. Δέν άποκλείεται άλλωστε νά βρισκόμαστε μόνο στην άρχή της εξέλιξης αυτής,

έγραφε ó Marcilly στις 26 'Οκτωβρίου¹².

Θά ήταν ενδιαφέρον νά εξετάσουμε στο σημείο αυτό τή στάση πού κράτησαν οι διάφορες Δυνάμεις άπέναντι στην πραγματικότητα της δίκης, πάντα σύμφωνα με τά συγκεντρωμένα στο γαλλικό ύπουργείο τών 'Εξωτερικών στοιχεία, γιά μιá εύκολότερη κατανόηση τών γεγονότων πού άκολουθούν.

'Η Γαλλία, όπως ήδη εξετάσαμε, συνέχισε νά κρατά την άπόστασή της άπό τούς κύκλους της έλληνικής ήγεσίας και μετά την πτώση του Κωνσταντίνου. Χωρίς νά έπιδοκιμάσει την παραπομπή τών κατηγορούμενων στο έκτακτο στρατοδικείο, ó αντιπρόσωπός της στην 'Αθήνα συμμορφώθηκε με τις έντολές του Poincaré νά μñ άναμιχθεί στις έσωτερικές ύποθέσεις της 'Ελλάδας. Στους έπικεφαλής του κινήματος δήλωσε παρ' όλα αυτά ότι, κατά τή γνώμη του, ήταν συμφέρον της επαναστατικής κυβέρνησης νά μñ στιγματίσει τó έργο της με μιá παρωδία δίκης.

'Η θέση της 'Αγγλίας ήταν περισσότερο λεπτή. 'Η πολιτική πού άκολούθησε άπό τó Νοέμβριο τού 1920 ήταν μιá συνεχής ένθάρρυνση της έλληνικής επέμβασης στη Μικρά 'Ασία.

Τό Foreign Office έσπρωξε τούς 'Ελληνες πρós την καταστροφή τους. Γιατί, ό,τι κι αν συνέβη, ό κ. Lloyd George δέν μπορεί ν' άρνηθεί ότι οι συμβουλές καθώς και ή στάση του ένθάρρυναν τόν κ. Γούναρη και τούς όπαδούς του νά επιμείνουν στην προσπάθειά τους στη Μικρά 'Ασία. 'Εχοντας όλα τά άτου στο χέρι, τó Λονδίνο μπλόφαρε μέχρι τέλους, αφήνοντας τόν έλληνικό λαό νά έλπίζει σέ μιá ύλική και οικονομική βοήθεια πού δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οι 'Ελληνες προχώρησαν κι' όταν έχασαν τó παιγνίδι, οι 'Αγγλοι τούς έγκατέλειψαν,

έγραφε ó Γάλλος στρατιωτικός άκόλουθος.

'Η 'Αγγλία, αισθανόμενη ευθύνη γιά την έλληνική καταστροφή, άποφάσισε νά ξεπληρώσει τó χρέος της σώζοντας τούς πρώην ύπουργούς άπό τó έκτελεστικό άπόσπασμα. 'Αντίθετα με τόν Γάλλο συνάδελφό του, ó Lindley διατηρούσε σοβαρές σχέσεις με τó βασιλικό περιβάλλον. Τέλος, και ίσως

12. Α.Ε. 57: Marcilly πρós Poincaré. έκθεση 182 της 26ης 'Οκτωβρίου 1922.

αυτή να ήταν και η κυριότερη αίτια της αγγλικής στάσης, δημιουργήθηκε άρκετός θόρυβος γύρω από τις σχέσεις μεταξύ των κυβερνήσεων Ἀθήνας και Λονδίνου, μέχρι ποιο σημείο δηλαδή και με τί είδους υποσχέσεις τὸ Foreign Office ἐνθάρρυνε τὴν Ἑλλάδα στὴν πραγματοποίηση τῆς πολιτικῆς της. Ὁ Γούναρης, σὲ μιὰ στιγμὴ ἀπελπισίας μπροστὰ στὴ θανατικὴ καταδίκη, μπορούσε νὰ προβεῖ σὲ ἐνοχλητικὲς γιὰ τὴν βρετανικὴ κυβέρνησις ἀποκαλύψεις.

Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσις τῆς δίκης, ἡ Ἰταλία στάθηκε πιστὴ στὴν αἰώνια πολιτικὴ της, νὰ ἐμποδίσῃ μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν ἐξουσία, ἱκανὴ νὰ θέσῃ σὲ κίνδυνον, ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ τόσο δύσκολες συνθήκες, τὶς δικές της φιλοδοξίες. Γιὰ διαφορετικούς ἀπόλυτα λόγους, ὁ πρεσβευτὴς Montagna υἱοθέτησε μιὰ στάση ἀνάλογη τοῦ Ἀγγλοῦ συναδέλφου του, ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κατηγορουμένων.

Ἰδιαίτερα σχολιάσθηκε ἡ πλήρης ἐπιφύλαξις τοῦ von Schoen, ἀντιπροσώπου τῆς Γερμανίας, ἀπέναντι στὶς ἐξελίξεις. Ἡ πρεσβεία του κράτησε προσεκτικὰ τὶς ἀποστάσεις της, μάρτυς τῆς τύχης ὀρισμένων πολιτικῶν προσωπικοτήτων, πού κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχαν ἐκδηλώσει φιλογερμανικὰ αἰσθήματα.

Ἀπὸ ὅλες τὶς Δυνάμεις, τὴν περισσότερο ἰδιόρρυθμη στάσις τηροῦσαν οἱ Η.Π.Α., μὴ ἔχοντας ἀναγνωρίσει οὔτε τὸν Κωνσταντῖνον οὔτε τὶς μεταγενέστερες τοῦ Νοεμβρίου 1920 διαφορὲς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις. Ὁ πρεσβευτὴς Caffery ἀρκέσθηκε ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες τοῦ κινήματος νὰ υπογραμμίσῃ πρὸς τὸν Πλαστήρα τὴ δυσάρεστη ἐντύπωσις πού θὰ προκαλοῦσε ἡ ἐκτέλεσις πολιτικῶν προσωπικοτήτων τὴ στιγμὴ τῆς ἄφιξης στὴν Ἑλλάδα ἐνὸς κλιμακίου τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ πρὸς βοήθεια τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης.

Τέλος, ἀπὸ τὶς σύμμαχες χώρες, ἡ Γιουγκοσλαβία μιμήθηκε τὴ στάσις τῆς Γαλλίας. Ἴσως ἡ κυβέρνησις τοῦ Βελιγραδίου νὰ ἐβλεπε καὶ μὲ ἄσχημον μᾶτι ἐπέμβασις τοῦ πρεσβευτῆ της πρὸς διάσωσις πολιτικῶν πού ἐπὶ τόσα χρόνια εἶχαν ἀρνηθεῖ νὰ σεβαστοῦν τὶς συμφωνίες μεταξύ τῶν δύο γειτόνων χωρῶν.

Οἱ κυβερνήσεις τῶν οὐδετέρων δυνάμεων διατήρησαν εὐνοϊκὴ πρὸς τοὺς φυλακισμένους συμπεριφορὰ. Ἰσπανία, Ὁλλανδία καὶ Σουηδία, σὲ ὁμαλὲς σχέσεις μὲ τὸ βασιλικὸ κόσμον καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς κατηγορουμένους, πῆραν μέρος σ' ὅλα τὰ διαβήματα πού ἀπέβλεπαν στὴν ἀποτροπὴ τῆς ἐκτέλεσης. Τὸ γενικὸ συναίσθημα πού ἐπικρατοῦσε στὸ ξένο διπλωματικὸ σῶμα στὴν Ἀθῆνα ἀπέδιδε τὴ διαδικασίαν τῆς προετοιμασίας καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξις τῆς δίκης στὴ διάθεσις τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς νὰ λάβῃ ὀρισμένα δραστήρια μέτρα ἀπέναντι στὴν πτώσις τοῦ κύρους της μέσα στὴν κοινὴ γνώμη, πού θὰ τὴς ἐπέτρεπαν ἐπιπλέον νὰ ἀναβάλῃ τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν. Στὸν τομέα αὐτό, οἱ πρόσφυγες, 1/6 τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ, ἀποτε-

λοϋσαν ένα δυναμικό που ή έπιτροπή είχε σκοπό νά εκμεταλλευθεί σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά αποτελέσουν μαζί με τούς άξιωματούς τά βασικά στηρίγματα του έπαναστατικού καθεστώτος¹³.

Μόλις έγιναν αίσθητες οί τάσεις αυτές, τά διαβήματα του "Αγγλου πρεσβευτή, στην άρχή άνεπίσημα, άρχισαν νά παίρνουν ένα χαρακτήρα περισσότερο πειστικό. Τό Foreign Office, φοβούμενο ότι οί άπλές συμβουλές δέν θά κατέληγαν σέ αποτέλεσμα, αποφάσισε νά μεταβάλλει την τακτική του.

Στίς 11 Νοεμβρίου, ό Lindley δήλωνε στον Πολίτη ότι ή κυβέρνησή του άξίωνε την υπόσχεση ότι σέ περίπτωση θανατικής καταδίκης οί κατηγορούμενοι δέν θά τουφεκίζονταν. "Ο Έλληνας ύπουργός των Έξωτερικών έδειξε εϋνοϊκά διατεθειμένος, άπάντησε όμως ότι ή γνώμη της έπαναστατικής έπιτροπής στο θέμα αυτό ήταν προηγουμένως άπαραίτητη.

Σέ μιá νέα συνάντηση την έπομένη, ό Πολίτης, άρκετά έκνευρισμένος με την πρωτοβουλία του "Αγγλου πρεσβευτή που την χαρακτήρισε σάν έπέμβαση στις έσωτερικές ύποθέσεις της Ελλάδας, γνωστοποίησε ότι ή έπιτροπή είχε άρνηθεί νά παράσχει παρόμοια ύπόσχεση. Στίς 13, πρώτη μέρα της δίκης, ό Lindley, έχοντας σαφείς οδηγίες από την κυβέρνησή του, άπηύθυνε προς τον Πολίτη γραπτό ύπόμνημα, έπιβεβαιώνοντας έπίσημα τά μέχρι τότε προφορικά διαβήματά του. Την μεθεπομένη, ό Έλληνας ύπουργός έπισκέφθηκε την βρεττανική πρεσβεία βεβαιώνοντας ότι ή ύπόθεση είχε τακτοποιηθεί με την έπαναστατική έπιτροπή, κι ότι δέν έπρόκειτο νά έκτελεσθεί κανείς κατηγορούμενος. "Υπόσχεση που έπανάλαβε στις 18 Νοεμβρίου¹⁴.

Άποτεινόμενος στο Παρίσι για οδηγίες στις 15 Νοεμβρίου, ό Marcilly τηλεγραφοϋσε τά έξής:

"Ο "Αγγλος συνάδελφός μου (...) κατέληξε τίς μέρες αυτές στά πιό πειστικά διαβήματα για ν' άποφευχθούν οί έκτελέσεις, παρουσιάζοντας τή δίκη σάν νά πηγάζει από συνθήκες άντίθετες προς τό Σύνταγμα καί στον νόμο (...) "Ο "Ιταλός πρεσβευτής εϋθυγραμμίστηκε με την πρωτοβουλία αυτή, από την όποία κράτησα την άπόστασή μου. Πληροφορούμαι ότι άλλοι συνάδελφοί μας έτοιμάζουν μιá όμαδική έκκληση προς την κυβέρνηση, άμέσως μετά την άνακοίνωση της καταδίκης, ύπέρ της μείωσης της ποινής (...) Δέν νομίζω ότι παρόμοια έπέμβαση είναι ίκανή ν' άπαλλάξει τούς κυριότερους κατηγορούμενους από τον θάνατο. Πιθανόν νά δοθεί χάρη σέ δύο ή τρείς για τούς όποιους τό μίσος των έπαναστατών είναι λιγότερο δυνατό, ίκανοποιώντας έτσι τό αίσθημα των ξένων άντιπροσώπων¹⁵.

Οί οδηγίες έφθασαν στην "Αθήνα την μεθεπομένη. Σύμφωνα με πληροφορίες από τό Λονδίνο στη γαλλική πρωτεύουσα, ό Πολίτης, έπηρεασμένος προφανώς από τά διαβήματα του Lindley, είχε έπιστήσει την προσοχή του

13. *A.E. 154*: "Υπόμνημα 989 του λοχαγού de Colombel, σσ. 6-15.

14. *A.E. 58-A.E. 153*: Marcilly προς Poincaré, έκθεση 207 της 3ης Δεκεμβρίου 1922. *A.E. 154*: "Υπόμνημα 989 του λοχαγού de Colombel, σσ. 9-10.

15. *A.E. 57-A.E. 77*: Marcilly προς Poincaré, 508-509 της 15ης Νοεμβρίου 1922.

λόρδου Curzon, "Αγγλου ύπουργού των Έξωτερικών, στο γεγονός ότι όποι-αδήποτε πρωτοβουλία των πρεσβευτών υπέρ των κατηγορουμένων θα είχε σάν άποτέλεσμα τή δημιουργία περισσοτέρων δυσκολιών για τήν έλληνική κυβέρνηση νά προβεί σέ μιá πράξη μεγαλοψυχίας. Βασισμένο σ' αυτά τά δεδομένα, τò Quai d'Orsay καλούσε τόν Marcilly νά παραμείνει άμέτοχος μέχρι νεώτερη διαταγή¹⁶.

Τήν ίδια μέρα, ό κόμης Vannutelli, πρεσβευτής τής 'Ιταλίας στο Παρίσι, δήλωνε στη γαλλική κυβέρνηση ότι στη Ρώμη είχαν επίσης φθάσει πληρο-φορίες σχετικές με τά διαβήματα τού Lindley. Μέ σκοπό ν' άποτρέψει τις θανατικές έκτελέσεις, ό Mussolini πρότεινε μιá κοινή επέμβαση των ξένων διπλωματών, δίχως όμως νά προστρέξουν, όπως ό Lindley, στην κατάθεση έπίσημου ύπομνήματος. Χωρίς νά περιμένει τήν γαλλική άπάντηση, ή ιτα-λική κυβέρνηση έδωσε έντολή στόν Montagna νά τηρήσει στάση άνάλογη με τò Βρεττανό πρεσβευτή.

Ό "Αγγλος συνάδελφός μου δέν μοι έκρυψε ότι θά ξεφορτωνόταν εύχαρίστως έναν τόσο ένοχλητικό σύμμαχο, ή επέμβαση τού όποιου, έμπνευσμένη από τά συνθισμένα κίνητρα τής Ιταλικής πολιτικής άπέναντι στην Έλλάδα, δέν μπορούσε παρά νά μειώσει τις δικές του πιθανότητες έπιτυχίας,

τηλεγραφοϋσε ό Marcilly¹⁷.

Στις 20 Νοεμβρίου, έβδομη μέρα τής δίκης, ό Πολίτης άλλαξε ξαφνικά στάση, δηλώνοντας ότι ή επαναστατική έπιτροπή έπιθυμούσε νά διατηρήσει τήν έλευθερία τής δράσης της. "Η έλληνική κυβέρνηση δέν ήταν πιά σίγουρη για τήν εξέλιξη τής δίκης, βρισκόμενη άνάμεσα στο φόβο νά χάσει τήν ύποστήριξη τής 'Αγγλίας, και τή νέα τοποθέτηση τής έπιτροπής, επηρε-ασμένης από τά άκραία στρατιωτικά στοιχεία¹⁸.

Τά διαβήματα τού Lindley σχολιάσθηκαν ιδιαίτερα από τούς κύκλους τής γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα. "Η άπήχησή τους στην κοινή γνώμη, συνδυασμένη με αυστηρές συστάσεις τού Curzon πρòς τόν Δημήτριο Κα-κλαμάνο, πρεσβευτή στο Λονδίνο, ήταν έντυπωσιακή. "Ο Πολίτης έκφρά-σθηκε μάλιστα με κάποια πίκρα πρòς τόν Marcilly: στην περίπτωση που οί έλληνικές άρχες ίκανοποιούσαν τά βρεττανικά αίτήματα, ή 'Αγγλία έπρεπε, σάν αντάλλαγμα, νά έγυηθεί ότι ή πράξη μεγαλοψυχίας που έπεδίωκε δέν θά γύριζε σέ βάρος τής Έλλάδας. "Επρεπε δηλαδή νά βεβαιωθεί ότι οί ύπουργοί, που θά περιορίζονταν τελικά στην έξορία, δέν θά έπέστρεφαν κάποτε στόν

16. *A.E. 57-A.E. 77*: Poincaré πρòς Marcilly, 712 τής 17ης, 715 τής 18ης Νοεμβρίου. *A.E. 153*: Marcilly πρòς Poincaré, 511-512 τής 17ης Νοεμβρίου 1922.

17. *A.E. 57*: "Υπόμνημα de Peretti τής 17ης. Marcilly πρòς Poincaré, έκθεση 201 τής 22ας Νοεμβρίου 1922.

18. *A.E. 57*: "Εκθεση 6436 τού Γενικού Έπιτελείου τού γαλλικού στρατού πρòς τò Quai d'Orsay. *A.E. 154*: "Υπόμνημα 989 τού λοχαγού de Colombel, σ. 10.

τόπο τους. Δυστυχώς όμως, ή άγγλική νομοθεσία δέν επέτρεπε σέ παρόμοιες περιπτώσεις τήν παραμονή άλλοδοπών επί βρεττανικού έδάφους. 'Η έλληνική κυβέρνηση ύπεστήριξε έπομένως ότι τής είχε άσκηθεί διπλή πίεση έφόσον τó αντίλλαγμα γιά τή δική της παραχώρηση ήταν δύσκολο νά πραγματοποιηθεί. 'Υπήρχε όμως καί μιá διαφορετική θεωρία. 'Η επέμβαση τής 'Αγγλίας μπορούσε νά χαρακτηριστεί άπό τήν κοινή γνώμη σάν μιá άπρόκαλυπτη προστασία πρós τούς κατηγορούμενους. 'Η βασιλόφρονη παράταξη, άντλώντας δυνάμεις, ήταν δυνατό νά καταλήξει σέ έπιβλαβείς γιά τούς Συμμάχους, καθώς καί γιά τήν επανάσταση, αντιδράσεις.

'Οποιαδήποτε καί νά ήταν ή άξία τών συλλογισμών αυτών, ή Γαλλία έδειχνε πεπεισμένη γιά τήν σημασία τής άγγλικής επέμβασης. 'Η 'Ελλάδα, θέλοντας καί μή, ήταν ύποχρεωμένη νά συμμορφωθεί πρós τς άξιώσεις του Λονδίνου, τή στιγμή ίδιως πού εγκαινιάζονταν στή Λωζάννη διαπραγματεύσεις γιά τς όποιες ή ύποστήριξη τής 'Αγγλίας ήταν άπαραίτητη γιά τά έλληνικά συμφέροντα. Κυβέρνηση καί Παλάτι ένιωθαν τó αίσθημα αυτό. Τό ίδιο θά συνέβαινε καί μέ τήν επαναστατική έπιτροπή, άν δέν έπηρεάζονταν άπό τς έκδηλώσεις τών άκραίων άξιωματικών.

Τό πρόβλημα κατά βάθος είναι νά βρεθεί κάποιος τρόπος γιά νά σωθούν τά προσχήματα. Γιά τó λόγο αυτό θά συνεχισθούν, έντελώς τυπικά καί μέχρι τέλους, οι αντιδράσεις. Ψιθυρίζεται μάλιστα ότι οι άξιωματικοί σχεδιάζουν μιá δυναμική επέμβαση λυντάροντας τούς κατηγορούμενους μέσα στή φυλακή(...) Τά βασικά κίνητρα τής άγγλικής πολιτικής φαίνονται άρκετά καθαρά. Δέν είναι δυνατό νά χωρισθεί μιá έπίδραση άπό θεωρίες νομιμότητας καί δικαιοσύνης καί είναι φυσικό ή 'Αγγλία ν' άντιμετωπίσει, μέσα στήν έκτακτη διαδικασία έναντίον τών ύπουργών, άτέλειες δύσκολα προσαρμοσμένες στήν εύρωπαϊκή νοοτροπία. 'Η έντύπωση τών ξένων διπλωματών στο θέμα αυτό είναι καθολική,

έγραφε στις 22 Νοεμβρίου ό Γάλλος πρεσβευτής¹⁹.

Προτού αναλάβει τήν προεδρία τής πρώτης επαναστατικής κυβέρνησης, ό Ζαΐμης μελέτησε τήν κατάσταση. 'Επιστρέφοντας στήν 'Αθήνα, βρήκε μιá πολιτική ομάδα στήν πλειοψηφία της βενιζελική. 'Ο ίδιος προέβλεπε μιá πιό πλατιά λύση, μέ συμμετοχή προσωπικοτήτων πού δέν άνήκαν στή φιλελεύθερη παράταξη, έκτός όσων είχαν αναπτύξει δράση κάτω άπό τó προηγούμενο καθεστώς. Πιστεύοντας ότι τó φιλελεύθερο κόμμα, δίχως τόν Βενιζέλο, δέν είχε κανένα λόγο ν' άπαιτεί τó μονοπώλιο τής έξουσίας, ό Ζαΐμης προετοίμαζε, μέ τήν τελική συγκατάθεση τών φιλελευθέρων, τή συγκρότηση μιás κυβέρνησης ή όποία θά ξεπερνούσε τά όρια του κόμματος.

'Η σύγκρουση μέ τήν επαναστατική έπιτροπή ξέσπασε πάνω στο θέμα τής όικης τών τέως ύπουργών. 'Από τή φύση του ό Ζαΐμης διαφωνούσε μέ τή

19. *A.E. 57*: Marcilly πρós Poincaré, έκθεση 201 τής 22ας Νοεμβρίου. *A.E. 57-A.E. 77-A.E. 153* Marcilly πρós Poincaré, 511-512 τής 17ης Νοεμβρίου 1922.

διαδικασία επαναστατικής δικαιοσύνης. Ἀκόμα λιγότερο, ὅταν αὐτὴ ἦταν ἱκανὴ νὰ στερήσῃ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὴν μόνη ὑποστήριξη στὴν ὁποία εἶχε βυσίσει τὶς ἐλπίδες της. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, εἶχε διατηρήσει σ' ἐκκρεμότητα τὶς διαπραγματεύσεις του μετὰ τὴν Ἐπιτροπὴ, προσπαθώντας ν' ἀναλάβει τὴν κυβέρνησι μετὰ τὸν τερματισμὸ τῆς δίκης, ἀπαλλαγμένους ἔτσι ἀπὸ ὁποιαδήποτε εὐθύνη. Ἡ πιθανότητα τῶν ἐκτελέσεων τὸν τοποθετοῦσε παρ' ὅλα αὐτὰ σὲ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστη θέση ἀπέναντι στὴν Ἀγγλία, ἀναγκάζοντάς τον ν' ἀντιμετωπίζει ἀκόμα καὶ πιθανότητα παραίτησης. Στὴ στάση του αὐτὴ τὸν ὑποστήριξε καὶ ὁ Πολίτης ἀπειλώντας μὲ τὴ σειρά του νὰ τηρήσει ἀνάλογη συμπεριφορά.

Στις 25 Νοεμβρίου, δωδεκάτῃ μέρα τῆς δίκης, σύσσωμη ἡ κυβέρνηση ὑπέβαλε τὴν παραίτησή της, διαφωνώντας μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἐπιτροπῆς. Δυὸ μέρες ἀργότερα, κι ἐνῶ ἡ δίκη τερματιζόταν, σχηματίσθηκε κυβέρνησι ὑπὸ τὸν Γονατᾶ, μὲ τὸν Πάγκαλο στὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν καὶ τρεῖς ἄλλους ἀξιωματικούς σὲ ἰσάριθμα ὑπουργεῖα. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς ἀντικατόπτριζε κατὰ τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ τὴν ὅλη κατάστασι. Πιθανὴ ἐκτέλεσι θὰ εἶχε σὰν συνέπεια τὴ διακοπὴ διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία. Ἄν ἀντίθετα, ὁ Πλαστήρας καὶ ὁ Γονατᾶς ὑποχωροῦσαν σὲ κάποια μείωσι τῆς ποινῆς, κινδύνευαν νὰ ἐκτοπισθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς οἱ ὅποιοι, ὀδηγημένοι ἀπὸ τὸν Πάγκαλο, εἶχαν ἤδη ἐκδηλωθεῖ κατηγορηματικὰ ὑπὲρ μιᾶς αἱματηρῆς λύσης. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ θὰ ἀπεδείκνυε ἂν θὰ ἐπιφερόταν κάποια μεταβολὴ στὴ διεύθυνσι καθὼς καὶ στὴ δομὴ τῆς ἐπανάστασης²⁰.

Ἀναφερόμενος στοὺς τρεῖς αὐτοὺς ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος, ὁ Marcilly ἔγραφε στὶς 3 Δεκεμβρίου τὰ ἑξῆς:

Αὐτὴ εἶναι ἡ τριανδρία, ἡ ὁποία, σ' αὐτὴ τὴν δεύτερη φάσι τῆς ἐπανάστασης, πρόκειται νὰ διοικήσῃ τὴν Ἑλλάδα (...) Δὲν πρέπει πιά νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς πότε θὰ διεξαχθοῦν οἱ ἐκλογές ἢ ποιά εἶναι τὰ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ (...) Ὁ λαός, ὑποστηρίζουν, δὲν ἔχει πιά δικαίωμα νὰ ἐπικαλεῖται τὴν ἐξουσία. Ἐκτέθηκε μὲ τὶς διαρκεῖς μεταβολές του κατὰ τὴν κρίσι τῶν τελευταίων ἐτῶν. Ἀρνήθηκε τὸν Βενιζέλο καὶ κάλεσε τὸν Κωνσταντῖνο (...) Ἡ ἐπανάστασι δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη τῆς γνώμης του. Διαθέτει ἀπὸ μόνῃ τῆς τὴ δύναμι καὶ τὴ θέλησι ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ κυβερνήσῃ. Ὅτιδήποτε τῆς προβάλλει ἀντίστασι θὰ ἀναχαιτισθεῖ, ἡ δὲ δίκη τῶν ὑπουργῶν (...) δὲν πρόκειται ν' ἀφήσῃ καμιά ἀμφιβολία πᾶνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα (...) Ἀπὸ τῆ στιγμῇ αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιληφθεῖ τὴν σημασία τῆς δίκης²¹.

Κάτω ἀπὸ τὶς νέες αὐτὲς συνθήκες τερματίσθηκε στὶς 27 Νοεμβρίου ἡ δίκη μὲ τὴν καταδίκη σὲ θάνατο τῶν Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκη, Μπαλτατζῆ, Στράτου καὶ Χατζηανέστη. Ὁ ναύαρχος Γούδας καὶ ὁ Ξενοφὼν Στρατηγὸς καταδικάσθηκαν σὲ ἰσόβια κάθειρξι. Ἡ ἐκτέλεσι ἔγινε στὶς 28 τὸ

20. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεσι 203 τῆς 22ας Νοεμβρίου, 520-521 τῆς 27ης Νοεμβρίου. *A.E.* 57-*A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 517-518 τῆς 25ης Νοεμβρίου 1922.

21. *A.E.* 58-*A.E.* 153: Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεσι 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου.

πρωί στο Γουδί. Για την ίδια τη δίκη καθώς και για την εκτέλεση, τα *archives* του Quai d'Orsay δεν περιέχουν στοιχεία που να παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Marcilly, στις ανταποκρίσεις του προς το Παρίσι, δεν αναφέρεται καθόλου στην εξέλιξη της δίκης, περιοριζόμενος σ' ένα λακωνικό τηλεγράφημα για να ενημερώσει το υπουργείο του σχετικά με τον τουφεκισμό των έξι καταδικασθέντων²².

Περισσότερο κατατοπιστικός είναι ο στρατιωτικός του ακόλουθος στο υπόμνημά του προς το Γενικό Έπιτελείο του Γαλλικού Στρατού, όπου παραθέτει ολόκληρο το κείμενο του διατάγματος που απέβλεπε στη σύγκληση και στη λειτουργία του έκτακτου στρατοδικείου, καθώς και μία έκθεση της εξέλιξης της δίκης. Οι πληροφορίες του προέρχονται από κάποιον Έλληνα πληροφορητή, βενιζελικών τάσεων, ο οποίος ήταν παρών σ' όλες τις φάσεις. Δίχως ν' αναφέρεται στο περιεχόμενο των καταθέσεων, ή μακριά αυτή ανάλυση περιγράφει κυρίως την γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην αίθουσα του στρατοδικείου. Δεν νομίζουμε ότι τα στοιχεία αυτά αξίζουν μεγαλύτερη ανάλυση. Ο ίδιος ο de Colombel, αναφερόμενος στο μέρος του υπόμνημάτος του που αφιέρωσε στις συζητήσεις, γράφει τα εξής:

Το τμήμα αυτό δεν παρουσιάζει άλλο ενδιαφέρον από το να δείξει την εντύπωση που σχηματίστηκε μέσα με τη μέρα από τις διάφορες φάσεις της δίκης, σ' ένα ακροατήριο, που έθεωρείτο μορφωμένο και έξυπνο. Η έλλειψη συνέπειας καθώς και η εντύπωση που καμιά φορά ξεχωρίζουν από τα πρακτικά των συνεδριάσεων αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, ένα θαυμάσιο κριτήριο για τη νοστορπία ενός λαού που δεν μπορεί κανείς να καταλάβει παρά μόνο αν δεν τον αντιμετωπίσει με σοβαρότητα και κυρίως αν δεν τον θεωρήσει σαν ένα ευρωπαϊκό λαό²³.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιδράσεις που διαδέχθηκαν την εκτέλεση και για τις όποιες υπάρχουν άφθονα στοιχεία με ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Στις 28 Νοεμβρίου, ο Marcilly τηλεγραφούσε την αναχώρηση από την Αθήνα του Lindley, ο οποίος είχε προηγουμένως καταθέσει στο υπουργείο των Εξωτερικών ένα σημείωμα αναφερόμενο στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων. Ο Άγγλος πρεσβευτής, περιμένοντας τη λήψη νέων μέτρων από την κυβέρνησή του, κατευθύνθηκε προς τη Λωζάννη, διατηρώντας στην πρεσβεία του ολόκληρο το προσωπικό²⁴.

Κατά το Γάλλο συνάδελφό του, η Αγγλία είχε πραγματοποιήσει ένα χρέος αλληλεγγύης επεμβαίνοντας για να σώσει τη ζωή των υπουργών. Είχε την

22. A.E. 57-A.E.77: Marcilly προς Poincaré, 523-524 της 28ης Νοεμβρίου 1922.

23. A.E. 154: Υπόμνημα 989 του λοχαγού de Colombel, σσ. 2, 17-21, 65-93.

24. A.E. 57-A.E. 77: Marcilly προς Poincaré, 523-524 της 28ης Νοεμβρίου, 526 της 29ης Νοεμβρίου 1922.

ἐλπίδα ὅτι ἡ ὑποστήριξή της πρὸς τὴν Ἑλλάδα στὴ διάσκεψη τῆς εἰρήνης θὰ ἐξαγόραζε τὶς ἑλλειπεῖς ὑπηρεσίες της κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας. Μὲ τὴν παραίτηση τῆς κυβέρνησης, ὅμως, ὁ Πολίτης δήλωσε ὅτι ὁ ἀπαιτητικὸς τόνος τοῦ βρετανικοῦ διαβήματος ἐρέθηκε τοὺς ἀξιωματικούς, ἐνῶ μὲ μιὰ μέθοδο περισσότερο διακριτικὴ οἱ ἐκτελέσεις θὰ εἶχαν περιορισθεῖ σὲ δύο (Γούναρης καὶ Χατζηανέστης). Ἦταν ὁμως δύσκολο γιὰ τὸν Lindley νὰ διαπραγματευθεῖ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τους, ἔχοντας ἤδη διαμαρτυρηθεῖ ἐναντίον ὁποιασδήποτε αἵματηρῆς ἐξέλιξης τῆς δίκης.

Παρόμοιο ἀποτέλεσμα μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μὲ μιὰ ἐκκλήση τῶν ξένων κυβερνήσεων, προτοῦ ἡ σύγκρουση τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ φθάσει σ' αὐτὸν τὸ βαθμὸ οὐδέτητας. Ἡ βιασύνῃ μάλιστα μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐκτελέσεις πρόδιδε τὴ διάθεση νὰ δημιουργηθεῖ τετελεσμένο γεγονός πού ν' ἀποτρέψει τέτοιο διάβημα.

Ὁ Marcilly προέβλεπε ἐπιπλέον ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας κινδύνευε νὰ γίνεи στόχος ἐπιθέσεων τῶν ἐπαναστατῶν ἀξιωματικῶν καθὼς καὶ τῆς βενιζελικῆς παράταξης. Ἡ Γαλλία, ἀντίθετα, μὲ τὴ στάση ἐξεζητημένης προσοχῆς πού τήρησε, θεωρήθηκε ὅτι συνετέλεσε στὴν πραγματοποίηση τῶν ἐκτελέσεων. Ἡ γενικὴ κατάσταση ἀνάγκασε τὸν πρεσβευτὴ τῆς νὰ συστήσει στὸ Παρίσι ὅτι δὲν ἦταν πρὸς συμφέρον μιὰ πράξη δικαιοσύνης, διαδραματίζομενὴ κάτω ἀπὸ συνθήκες ἀνευθυνότητας, νὰ γίνεи δεκτὴ μὲ θετικὰ σχόλια ἀπὸ τὸ γαλλικὸ τύπο²⁵.

Ὁ κ. de Marcilly, ἀκολουθώντας τὶς ὁδηγίες μου, ἀπέφυγε ν' ἀναμιχθεῖ. Ὁ κ. Ρωμάνος μᾶς εἶχε δηλώσει ὅτι ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία κινδύνευε νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἐπέμβαση στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ ν' ἀποβεῖ μοιραία γιὰ τοὺς κατηγορούμενους. Γνωρίζω ἀπὸ μυστικὴ καὶ σίγουρη πηγὴ ὅτι ὁ κ. Βενιζέλος, ἀντίθετα μὲ τὶς ἐπίσημες δηλώσεις του, εἶχε συστήσει τὴν ἐκτέλεση τριῶν ἀπὸ αὐτούς. Ἡ Ἀγγλία δὲν ἐπενέβη παρὰ μόνο γιὰτὶ εἶχε ἀναμιχθεῖ μὲ τὸ προηγούμενο καθεστῶς. Δὲν μᾶς ἀπομένει παρὰ νὰ παραμείνουμε μακριὰ ἀπὸ τὴ θλιβερὴ αὐτὴ ὑπόθεση,

ἔγραφε στὶς 29 Νοεμβρίου ὁ Poincaré πρὸς τὸν Camille Barrère, πρεσβευτὴ στὴ Ρώμη καὶ μέλος τῆς γαλλικῆς αντιπροσωπείας στὴ διάσκεψη τῆς Λωζάννης²⁶.

Ἡ στάση τῆς Γαλλίας σχολιάσθηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κυβέρνηση ἡ ὁποία, σὲ ἐπίσημη ἀνακοίνωσή της τὴν ἐπομένη, ἀνέφερε ὅτι ἐνῶ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία εἶχαν μεσολαβήσει ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κατηγορουμένων, ἡ κυβέρνηση τοῦ Παρισιοῦ ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἐνεργήσει πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἐπιμένοντας στὴ σημασία αὐτῆς τῆς φράσης, ὁ τύπος ἀνέφερε

25. *A.E.* 57-*A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 523-524 τῆς 28ης Νοεμβρίου. *A.E.* 58-*A.E.* 153: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεση 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου 1922.

26. *A.E.* 57-*A.E.* 77: Poincaré πρὸς Barrère, 46, Marcilly, 738-739, Saint-Aulaire, 2464-2465-2466-2467 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922.

δηλώσεις του Lindley προς την ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα, σύμφωνα προς τις οποίες η ευθύνη της εκτέλεσης των ύπουρων έπρεπε να αναζητηθεί στη διαφορά της στάσης που τήρησαν οι τρεις σύμμαχες δυνάμεις. Η υπόθεση πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε ν' αναγκασθεί ο Γάλλος επιτετραμμένος να διαμαρτυρηθεί συγχρόνως στο ύπουργείο των Έξωτερικων καθώς και στο πολιτικό γραφείο του Mussolini²⁷.

Ο ιταλικός τύπος δέχθηκε τα γεγονότα με ένα αίσθημα αποστροφής. Οι ανταποκρίσεις από την Αθήνα υπογράμμιζαν την παρανομία της διαδικασίας της δίκης καθώς και την καταπάτηση των δικαιωμάτων της υπεράσπισης, χαρακτηρίζοντας το γεγονός σαν πολιτική εκδίκηση και όχι σαν πράξη δικαιοσύνης. Στις 29 Νοεμβρίου, στη Γερουσία, ο τέως πρεσβευτής στο Βερολίνο Bollati, γνωστός γερμανόφιλος, διαμαρτυρήθηκε έντονα. Ο πρόεδρος Tittoni, τέως ύπουργός των Έξωτερικων, υπεστήριξε αυτή την πρωτοβουλία.

Η συνέλευση αυτή δεν εξέφρασε ποτέ την ανάγκη να διαμαρτυρηθεί εναντίον της δολοφονίας του Νικολάου του Β' και της οικόγενείας του στη Ρωσία. Ο τύπος επίσης δεν αναφέρθηκε έκτακτα μενα στο γεγονός. Αυτή τη φορά όμως τα πράγματα έχουν διαφορετικά. Πρόκειται για την Ελλάδα, χώρα μικρή και βαθιά μισητή για την Ιταλία. Οι μόνοι που έβρισκαν χάρη κοντά στην κοινή γνώμη ήταν οι κωνσταντινικοί, άκριβως γιατί όδηγούσαν την πατρίδα τους προς την καταστροφή. Υπάρχει έπομένως μία σημαντική όσση αντίελληνισμού στην ιταλική καταδίκη των γεγονότων της Αθήνας, με την ανάλογη εκμετάλλευση. Γίνεται προσπάθεια να κτυπηθεί ο Βενιζέλος, κακός δαίμονας των Ιταλών, στον όποιο και αποδίδεται η βαρύτερη ευθύνη για την καταστροφή. Αν στην πραγματικότητα μπορούσε κάτι να γεννήσει άπορίες για την άδικία που έγινε στην Αθήνα, είναι η έκρηξη των ιταλικών εφημερίδων,

τηλεγραφούσε ο επιτετραμμένος στην Ρώμη. Στις 30 Νοεμβρίου, το ύπουργικό συμβούλιο αποφάσισε να μη μιμηθεί προς το παρόν το παράδειγμα της βρετανικής κυβέρνησης ανακαλώντας τον πρεσβευτή του. Ο βαρώνος Montagna, ως μέλος της αντιπροσωπείας στη Λωζάννη, άφησε τη διεύθυνση της πρεσβείας στον πρόξενο της Ιταλίας στον Πειραιά. Η άναχώρηση αυτή δεν πήρε διαστάσεις διακοπής διπλωματικών σχέσεων²⁸.

Εντύπωση προκάλεσε ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Matino* της Νεάπολης:

Καμιά άπειλη δεν μπορεί να είναι περισσότερο σοβαρή για την Ιταλία από μία θριαμβευτική έπιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα (...) Γνωρίζουμε καλά ότι η Αγγλία δεν θα δίσταζε στην εκλογή της μεταξύ μιας σύμμαχης Ιταλίας και μιας ύπόδουλης Ελλάδας. Θα προτιμήσει χωρίς άμφιβολία να κατασκευάσει και πάλι το μοχλό εκείνο που της

27. *A.E. 58-A.E. 77*: Charles-Roux προς Poincaré, 1451-1452 της 1ης Δεκεμβρίου 1922.

28. *A.E. 77*: Charles-Roux προς Poincaré, 1446 της 30ης Νοεμβρίου. *A.E. 77-A.E. 58*: Charles-Roux προς Poincaré, 1453 της 1ης Δεκεμβρίου. *A.E. 58*: Άνταπόκριση του πρακτορείου Havas της Ρώμης, της 1ης Δεκεμβρίου 1922.

ἐπέτρεψε ὥς χθὲς νὰ φέριε τέτοια διάσπαση ἰσορροπίας στὸν ἀνατολικὸ κόσμον (...) "Ἄν ἡ ἐπιστροφή τῆς ἀγγλοβενιζελικῆς πολιτικῆς, πού τόσο μᾶς φοβίζει, πάρει διαστάσεις, μπορούμε ν' ἀμφισβητήσουμε τὴν πραγματικὴ ἀξία μᾶς ἑλληνοτουρκικῆς εἰρήνης κάτω ἀπὸ δυὸ ἀπειλές: τὰ κανόνια τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου στὸν Πειραιᾶ καὶ τὰ ἀγγλικά στρατεύματα στὸ Τσανάκκαλε (...) Καλύτερα νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι προετοιμάζεται νέος πόλεμος. Μπροστὰ στὴν πιθανότητα αὐτῇ, μπορούμε ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν πρέπει τὰ ἔξι πτώματα τῆς Ἀθήνας νὰ μᾶς κάνουν νὰ ξεχάσουμε τίς ἀπλές καὶ ἀσφαλεῖς κατευθύνσεις τῆς μεσογειακῆς μας πολιτικῆς"²⁹.

Τὴν 1η Δεκεμβρίου, ἡ κυβέρνησις τῶν Βρυξελλῶν ἀνεκοίνωσε ὅτι εἶχε ἀποφασίσει τὴ διατήρησι τῆς πρεσβευτῆς τῆς στήν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἐπίβλεψη μόνον τῶν βελγικῶν συμφερόντων. Τοῦ ἀπαγόρευσε ὅμως ὅποιαδὴποτε ἀνάμιξη στὴν ὑπόθεσι τῆς ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων ὅπου θὰ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ συνεργασθεῖ μὲ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Σουηδίας ἔλαβαν τηλεγραφήματα στὰ ὁποῖα ἐκφραζόταν ἡ ἀγανάκτησις τῶν κυβερνήσεών τους. Τέλος, ὁ πρεσβευτὴς τῶν Η.Π.Α. ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δημιουργία δυσάρεστης ἐντύψεως στὴν ἀμερικανικὴ κοινὴ γνώμη κινδύνευε νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομικὴ βοήθεια πού προσέφερε ἡ κυβέρνησις τῆς Οὐάσιγκτων στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τῶν προσφύγων. Ὁ τόνος τῶν ἀμερικανικῶν ἐφημερίδων δὲν ἦταν καθόλου κολακευτικὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησι. Σχολιάσθηκε ἐπίσης ἡ στάσις πού τήρησε ἡ Γαλιλία, ἐνῶ ὑπογραμμίσθηκε καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ Βενιζέλου στὸ σχηματισμὸ τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου τὴν ἄνοιξη τοῦ 1919. Τὰ γεγονότα τῆς Ἀθήνας ἀπεδείκνυν ὅτι ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα ἄγγιζε τὰ ὅρια τῆς ἀποδιοργάνωσης.

Ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε ὁ στόχος καὶ τῶν ἐλβετικῶν ἐφημερίδων, οἱ ὁποῖες σχολίασαν μὲ δυσἀρέσκειαν τὴν ἀπόστασι πού τήρησε ἀπέναντι στὰ γεγονότα αὐτά. Πιθανὴ ἐπέμβασίς του ἦταν ἴσως ἱκανὴ ὄχι μόνον ν' ἀποτρέψει τίς ἐκτελέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν θέσι τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ διάσκεψιν τῆς Λωζάννης.

Ἡ *Berliner Tagblatt*, στὸ φύλλο τῆς 30ῆς Νοεμβρίου, ἀνέφερε ὅτι εἶχαν πραγματοποιηθεῖ δυὸ διαβήματα μὲ σκοπὸ τὴν ἀποτροπὴ τῶν ἐκτελέσεων, τὸ πρῶτο ἀπὸ τοὺς πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Η.Π.Α., τὸ δεῦτερο ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, τῆς Ἰσπανίας, τῆς Ὀλλανδίας, τῆς Σουηδίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Γερμανίας. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας, παρασύροντας τοὺς συναδέλφους του τῆς Πολωνίας, Τσεχοσλοβακίας καὶ Γιουγκοσλαβίας, εἶχε ἀρνηθεῖ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ἐνέργεια αὐτή. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὸ Βερολίνο διαμαρτυρήθηκε ἐντονα πρὸς τὸ γερμανικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ζητώντας νὰ θεθεῖ τέλος στὴ

29. *A.E.* 57: Boulot πρὸς Poincaré, ἔκθεσι 40 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου 1922.

σκανδαλώδη, όπως την χαρακτήρισε, έκστρατεια του τύπου έναντίον της χώρας του³⁰.

Πιο σημαντική υπήρξε η έκστρατεια που εξαπέλυσε από την 1η Δεκεμβρίου η παρισινή εφημερίδα *Le Matin* έναντιον της αγγλο-βενιζελικής πολιτικής. Σ' ένα πρώτο άρθρο, αναφέρονταν μεταξύ άλλων τα εξής:

‘Ο κ. Lloyd George μαζί με Έλληνες επιχειρηματίες και έναν πρωθυπουργό ό οποίος έπασχε από μεγαλομανία, αντίθετα από τις συμβουλές της Γαλλίας και της ‘Ιταλίας, αντίθετα ακόμη και από την γνώμη του υπουργού του τών ‘Εξωτερικών λόρδου Curzon και τών αγγλικών στρατιωτικών κύκλων, οδήγησαν τους Έλληνες υπουργούς στο έκτελεστικό απόσπασμα και τόν ελληνικό λαό στην καταστροφή (...) ‘Ο κ. Γούναρης και τὰ μέλη της κυβέρνησης του φέρουν βέβαια ευθύνη, μόνο σάν συνένοχοι όμως, γιατί οί άληθινοί, οί μεγάλοι υπεύθυνοι σέ πρώτη μοίρα είναι οί κκ. Lloyd George και Βενιζέλος. ‘Ο πρώτος γιατί θέλησε νά συνεχίσει στην ‘Ανατολή μιὰ καταστρεπτική προσωπική πολιτική, χρησιμοποιώντας την ‘Ελλάδα σάν όργανο, ό δεύτερος, γιατί προσφέρθηκε με όλες τις δυνατότητές του γιά νά πραγματοποιήσει, άγνοώντας όλες τις προειδοποιήσεις, μιὰ μεγαλομανή πολιτική.

‘Ακολουθούσε η παράθεση έγγραφων που άφορούσαν τις μυστικές σχέσεις ‘Αγγλίας-‘Ελλάδας και που είχαν ανταλλαγή μεταξύ της πρεσβείας της ‘Ελλάδας στο Λονδίνο και του ελληνικού υπουργείου τών ‘Εξωτερικών, άνάμεσα στο Μάρτιο και τόν ‘Ιούνιο του 1920.

Σε άρθρο της 2ας Δεκεμβρίου, η *Matin* αναφερόταν στην έντύπωση που προκάλεσαν οί άποκαλύψεις αυτές στη βρετανική πρωτεύουσα. ‘Η Downing Street καθώς και τó Foreign Office άρνήθηκαν νά προβούν σέ οποιαδήποτε δήλωση· στους πολιτικούς και διπλωματικούς όμως κύκλους του Λονδίνου γινόταν πολύς λόγος γύρω από την υπόθεση αυτή. Στο Κοινοβούλιο, ό πρωθυπουργός Bonar Law ρωτήθηκε άν πράγματι κάποιο μέλος της κυβέρνησης είχε ένθαρρύνει την ‘Ελλάδα στην εξακολούθηση της πολιτικής της στη Μέση ‘Ανατολή ή όποία κατέληξε στην ήττα και στην έκτέλεση τών υπεύθυνων υπουργών. ‘Ο ‘Αγγλος πρωθυπουργός περιορίσθηκε ν’ άναγγείλει την προσεχή έκδοση μιās λευκής βίβλου. Σε άλλο άρθρο του ίδιου φύλλου, η *Matin* συνέχιζε την επίθεσή της:

Τό δυστύχημα γιά την ‘Ελλάδα και γιά τόν κόσμο όλόκληρο έγκειται στο ότι ό κ. Lloyd George, με την κακοποιά ιδιοφυία του, κατάφερε νά επιβάλει την πολιτική του οδηγώντας τους Συμμάχους νά υπογράψουν την Συνθήκη τών Σεβρών, της όποιας κανείς δέν ήθελε νά συνεχίσει την έφαρμογή έκτός από τόν ίδιο και τόν κ. Βενιζέλο. ‘Αποφεύγοντας ό καθένας νά έπωμισθεί τις ευθύνες, ήταν φυσικό ή ‘Ελλάδα νά μείνει μόνη άπέναντι στους Τούρκους που βρίσκονταν σέ πλήρη εξέγερση. ‘Ο ελληνικός στρατός υπήρξε τό

30. *A.E.* 57: Allize πρὸς Poincaré, 212 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E.* 58: Jusserand πρὸς Poincaré, 1002 τῆς 1ῆς Δεκεμβρίου. Saint-Quentin πρὸς Poincaré, 1781-1782 τῆς 1ῆς Δεκεμβρίου. *A.E.* 58-*A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 542 τῆς 5ῆς Δεκεμβρίου. *A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 536 τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1922.

μοναδικό όργανο της μοιραίας πολιτικής του κ. Lloyd George και έμελλε να παραμείνει ως την τελική υποχώρησή.

Ακολουθούσε η δημοσίευση νέων εγγράφων σχετικών με τις έλληνο-αγγλικές μυστικές συνεννοήσεις μεταξύ Φεβρουαρίου και Ιουνίου 1920. Τα όνόματα του sir John Stavrídi, προξένου της Ελλάδας στο Λονδίνο καθώς και του sir Basil Zaharoff ήταν άναμιγμένα στις διαπραγματεύσεις αυτές.

Στις 2 Δεκεμβρίου, οι άγγλικές έφημερίδες μιμήθηκαν το παράδειγμα της παρισινής όμολόγής τους. Η *Sunday Express* άναφερόταν σ' ένα γράμμα που είχε άποτείνει στις 15 Φεβρουαρίου 1922 ό Γούναρης στόν Curzon έκθέτοντας την άπελπιστική θέση του έλληνικού στρατού στη Μικρά Άσία και έπικαλούμενος των συμπαράστασης της Άγγλίας. Η *Morning Post* δημοσίευσε σειρά άρθρων γύρω άπό τη στάση που τήρησε ό Lloyd George κατά τη διάρκεια της άνατολικής κρίσης. Η έφημερίδα άναφερόταν έπίσης στο φύλλο της 14ης Νοεμβρίου 1922 του *Ελευθέρου Βήματος*, έπίσημου όργάνου της έπαναστατικής κυβέρνησης, όπου γινόταν μνεία γιά κάποιον σφραγισμένο φάκελο που είχε άνακαλυφθεί άπό την άστυνομία στο σπίτι του Γούναρη τη στιγμή της σύλληψής του. Άποτεινόμενος στόν πρεσβευτή ενός ξένου Κράτους, ό τέως πρoθυπουργός είχε παρακαλέσει ό φάκελος αυτός νά φθάσει κλειστός στο ύπουργείο των Έξωτερικών του έν λόγω Κράτους με όλες τις δυνατές προφυλάξεις. Ό φάκελος όμως άνοιχθηκε και άποκαλύφθηκε ότι περιείχε τηλεγραφήματα που είχε στείλει ό Γούναρης άπό τό Λονδίνο στην Άθήνα και πού άποτελούσαν περίληψη των συνομιλιών του με τόν Lloyd George. Μαθαίνοντας ότι τελικά ό φάκελος δέν διασώθηκε, ό Γούναρης προέβη σέ ψεύτικες καταθέσεις κατά την άπολογία του.

Η *Morning Post* συνέχιζε με μιá περίληψη της συνομιλίας που είχε ό Lloyd George στις 18 Ιανουαρίου 1922 με τόν πατριάρχη Μελέτιο, όπου ό Άγγλος πρoθυπουργός είχε έκφρασθει με τά ακόλουθα λόγια:

Η γενική κατάσταση σήμερα είναι τέτοια ώστε δέν έπιτρέπει στους φίλους της Ελλάδας νά της συμπαρασταθούν (...) Η παρουσία του Βασιλέα Κωνσταντίνου κατέστρεψε τά πάντα. Πρίν μιá έβδομάδα περιέγραφα στόν Γούναρη και στόν Μπαλτατζή ποιá είναι η σημερινή στάση του κόσμου άπέναντι στην Ελλάδα. Όσο βρισκόταν ό Βενιζέλος στην έξουσία, ένιωθα αρκετά δυνατός ώστε ν' άγωνισθώ γιά τά δικαιώματα της Ελλάδας. Σήμερα όμως όλοι οι συνάδελφοί μου μ' έχουν εγκαταλείψει. Είμαι μόνος και δέν μπορώ νά κάνω τίποτα γιά τη χώρα σας.

Στις 3 Δεκεμβρίου, η *Matin* άναφερόταν σέ παρατηρήσεις που είχε κάνει τό 1920 ό τότε Γάλλος πρoθυπουργός Alexandre Millerand πρός τόν Άθω Ρωμάνο, πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι, σχετικά με την περιπέτεια στην όποία τό βασίλειο έμπαινε. Τό άρθρο τελείωνε σέ τόνο δικαιολογίας γιά την πολιτική που άκολούθησε η Γαλλία στη συνέχεια:

Διαπιστώνει κανείς ότι η Γαλλία είχε προειδοποιήσει την Ελλάδα κι ότι ό κ. Millerand, όχι άπό τουρκοφιλία, αλλά άπό καθαρή έξυπνάδα γιά τό συμφέρον της Ελλάδας και της

Ευρώπης είχε παρουσιάσει στον κ. Ρωμάνο την παρανόηση προς την οποία η χώρα του κατευθυνόταν.

Σε άλλη στήλη δημοσιευόταν συνέντευξη που είχε παραχωρήσει την προηγούμενη ο Βενιζέλος και στην οποία κατηγορούσε την εφημερίδα ότι απέβλεπε σε δυο σκοπούς: ν' αποδείξει ότι η πολιτική του συνέφερε τη Μεγάλη Βρετανία περισσότερο από την ίδια την Ελλάδα, κι ότι η πολιτική των βασιλικών που τον διαδέχθηκαν δεν απέτέλεσε παρά μιὰ λογική συνέχεια.

Και οι δύο θεωρίες είναι άβασιμες. Ός την Συνθήκη των Σεβρών δεν εφήρμοσα την πολιτική της Αγγλίας, αλλά όλων των Συμμάχων και η οποία ανταποκρινόταν απόλυτα στα συμφέροντα της Ελλάδας (...) Η πολιτική που χαρακτηρίζετε σαν μεγαλομανής, αποτελούσε μέρος της δικής σας, όπως η κυβέρνησή σας την είχε υιοθετήσει, και μάς ζητούσε να εφαρμόσουμε. Υπήρξε λογική όσο διάστημα παραμείναμε ενωμένοι (...) Από μιὰ αντίδραση έναντιον όσων είχαν ακολουθήσει την παράλογη περιπέτεια να πολεμήσουν την Τουρκία δίχως υποστήριξη, γεννήθηκε μιὰ βίαιη επανάσταση. Έγιναν ήδη αιματηρές έκτελέσεις τις όποιες προσπάθησα ν' αποτρέψω. Τηλεγράφησα στην Αθήνα ότι η έντυπωση θά ήταν δυσάρεστη και η κατάσταση στη διάσκεψη πολύ δύσκολη (...) Έκανα ό,τι μπορούσα, αλλά κανείς δεν με άκουει. Σας όμολογώ συνέχιζε ό Βενιζέλος, ότι είμαι ιδιαίτερα άνησυχος μπροστά στο φόβο μιās στρατιωτικής δικτατορίας.

Φαίνεται ότι η έναντιον του έκστρατεία της *Matin* επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον πρώην πρωθυπουργό, ώστε να διαδίδεται η παραίτησή του από την ήγεςία της έλληνικής αντιπροσωπείας στη διάσκεψη της Λωζάννης. Η έλληνική πρεσβεία στο Παρίσι απέδωσε τις αποκαλύψεις της εφημερίδας στον Α. Φ. Φραγκούλη, πρώην αντιπρόσωπο της Ελλάδας στην Κοινωνία των Έθνών και προσωπικό φίλο των Γούναρη και Μπαλτατζή. Στο φύλλο της 9ης Δεκεμβρίου, η *Matin* δημοσίευσε γράμμα του Φραγκούλη ό όποιος άρνείτο κατηγορηματικά άνάμιξή του στην ύπόθεση αυτή. Δεν άπέφυγε όμως να ρίξει την εύθύνη της καταστροφής στην άγγλο-βενιζελική πολιτική και να υποστηρίξει ότι ό ίδιος είχε δει, στο έλληνικό ύπουργείο των Έξωτερικών καθώς και στα προσωπικά άρχεία του Γούναρη, τις έπιστολές που δημοσιεύθηκαν.

Στις 11 Δεκεμβρίου, σε άνταπόκρισή της από τό Λονδίνο, η *Matin* άνέφερε ότι ύπουργοί της κυβέρνησης Lloyd George προσπάθησαν δίχως έπιτυχία ν' άναμίσουν τον Curzon στην όλη κατάσταση με σκοπό ν' απαλλαγούν από δικές τους εύθύνες. Στο Κοινοβούλιο ό λόρδος Birkenhead και ό Austen Chamberlain έκαναν μνεία για κάποιο γράμμα προς τον Curzon, όπου ό Γούναρης εξέφρασε την άνησυχία του για την κατάσταση στη Μικρά Ασία και που ό παραλήπτης δεν είχε μεταφέρει στο ύπουργικό συμβούλιο. Ό Bonar Law άπάντησε ότι η έπιστολή είχε μεταφερθεί σε μέλη της κυβέρνησης από τον ίδιο τον Curzon, μεταξύ των όποιων και στον Lloyd George, πρωθυπουργό της έποχής εκείνης.

Ἡ υπόθεση Γούναρη - Curzon είναι ἄξια γιὰ τὴν πέννα ἐνὸς Conan Doyle,

τελείωνε τὸ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας³¹.

Ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῶν ἐκτελέσεων ἔδειχνε μὲ τὴ στάση του ἄρκετὰ ἐπηρεασμένος. Στὶς 29 Νοεμβρίου, δὲν παρουσιάσθηκε στὴ διάσκεψη ὅπου συζητήθηκε ἡ ὑπόθεση τῶν νησιῶν, ἀφήνοντας τὴν ἡγεσία τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὸν Δημήτριο Κακλαμᾶνο. Στὶς 30, ἀποδοκίμασε τὴ διακοπὴ ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας τῶν διπλωματικῶν σχέσεων γιὰ τὸν τουφεκισμό ἐξὶ προδοτῶν, ὅπως τοὺς χαρακτήρισε, ἀπειλώντας νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Λωζάννη. Στὶς 2 Δεκεμβρίου, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψής του στὸ Quai d'Orsay, ὁ Ρωμᾶνος ἐπανελάβε τὴ γνώμη τοῦ Βενιζέλου, ὅτι ἡ ἀγγλικὴ ἐπέμβαση προκάλεσε τὶς ἐκτελέσεις ἐξὶ κατηγορούμενων ἐνῶ, στὴν οὐσία,μποροῦσαν νὰ εἶχαν ἀποσοβηθεῖ τουλάχιστον γιὰ τοὺς τέσσερις. Τέλος, ὁ Βενιζέλος τηλεγράφησε στὴν Ἀθήνα ὑπὲρ τῆς διάσωσης τοῦ πρίγκιπα Ἀνδρέα, ἀπειλώντας γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ἀντιπροσώπευση τῆς Ἑλλάδας στὴ διάσκεψη σὲ περίπτωσι νέου τουφεκισμοῦ³².

Ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις, θορυβημένη ἀπὸ τὴν διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία υἱοθέτησε διαλλακτικότερη στάση, ζητώντας στὸ ἐξῆς τὴ γνώμη τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ σὲ θέματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Στὸ θέμα ὅμως τῆς δίκης τοῦ πρίγκιπα, βρέθηκε πρὸ διλήμματος ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπέμενε νὰ θεωρεῖ τὸν κατηγορούμενο σὰν ὁποιοδήποτε ἀξιωματικὸ πού εἶχε παραβεῖ διαταγές, κι ὅχι σὰν ἕνα πρίγκιπα στὸν ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ἡ διοίκησις ἐνὸς Σώματος Στρατοῦ καὶ τὴν εὐθύνῃ τῆς ὁποίας συμμεριζόταν μὲ τὸ ἐπιτελεῖο του. Στὴν πραγματικότητά ἐπρόκειτο, σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Marcilly, νὰ γίνουν περισσότερο γνωστὲς οἱ τάσεις τῆς ἐπανάστασις ἀπέναντι στὸν πρίγκιπα καθὼς καί, ἂν θὰ ἐπικρατοῦσε, ἡ διάθεσις νὰ τρομοκρατηθεῖ ἡ Ἑλλάδα μὲ μιὰ νέα ἐκτέλεσις, παρὰ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς πραγματικῆς εὐθύνῃς τοῦ κατηγορούμενου. Ἡ γενικὴ κατάστασις ἔδειχνε ὅτι ὁ Ἀνδρέας θὰ ἐβγαίνει κερδισμένος ἀπὸ τὴν ἄσχημῃ ἐντύπωσι πού εἶχε προκαλέσει στὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐξῆς. Ἡ καινούργια δίκη προκάλεσε καὶ πάλι γενικὴ διπλωματικὴ κινητοποίηση.

Ἡ βρετανικὴ κυβέρνησις εἶχε στείλει στὴν Ἀθήνα τὸν πλοίαρχο Gerald Talbot, πρώην βοηθὸ τοῦ ναυτικοῦ ἀκολούθου τῆς πρεσβείας, ὁ ὁποῖος συνδεόταν μὲ τοὺς περισσότερους ἀξιωματικούς πού τὰ τελευτάτα γεγονότα εἶχαν ἀνεβάσει στὴν ἀρχή. Ὁ Talbot ἔφθασε στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα

31. A.E. 77: Saint-Aulaire πρὸς Poincaré, ἐκθεσις 517 τῆς 2ας Δεκεμβρίου. *Le Matin* τῆς 1ης, 2ας, 3ης, 9ης, 11ης Δεκεμβρίου. *Morning Post* τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *Sunday Express* τῆς 1ης καὶ 10ης Δεκεμβρίου 1922.

32. A.E. 58: Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 2ας Δεκεμβρίου. A.E. 77: Barrère πρὸς Poincaré, 53 τῆς 30ης Νοεμβρίου. A.E. 57-A.E. 77: Barrère πρὸς Poincaré, 45 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922.

στις 28 Νοεμβρίου, μισή μόλις ώρα ύστερα από την έκτέλεση των ύπουργων. Δέν του απέμενε παρά νά συγκεντρώσει τή δράση του γύρω από τήν διάσωση του πρίγκιπα. Στό Λονδίνο κυκλοφοροῦσαν φήμες ὅτι οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος σχεδίαζαν ν' ἀσκήσουν ἐκβιασμό πρὸς τήν Ἀγγλία μέ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῶν διπλωματικῶν σχέσεων.

Ὁ Γεώργιος ὁ Β' ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῆς ἰσπανικῆς κυβέρνησης στὴν ὑπόθεση τῆς δίκης τοῦ θείου του, ξαδέλφου ἐξ ἀγχιστείας τοῦ βασιλέα Ἀλφόνσου τοῦ ΙΓ'. Σὰν συνέπεια, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰσπανίας στὴν Ἀθήνα ἐπισκέφθηκε στὶς 30 Νοεμβρίου τὸ Γάλλο συνάδελφό του, δηλώνοντας ὅτι εἶχαν φθάσει ἐντολὲς ἀπὸ τὴ Μαδρίτη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλίας ὑπὲρ τοῦ πρίγκιπα. Πρότεινε ἐπίσης ἓνα κοινὸ διάβημα τοῦ διπλωματικοῦ σώματος. Ἐχοντας ὑπόψη τοῦ ὅτι ὁ Marcilly εἶχε αὐστηρὲς διαταγὲς ν' ἀπόσχει ἀπὸ ὁποιαδήποτε παρόμοια ἐκδήλωση, ἤλπιζε ὅτι μιὰ ἐξαίρεση ἦταν δυνατὴ λόγω τῶν ὑπηρεσιῶν πού εἶχε προσφέρει ὁ Ἰσπανὸς βασιλέας στὴν Γαλλία κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ παγκοσμίου πολέμου. Ὁ Marcilly ἀπάντησε ὅτι δὲν μπορούσε νά ληφθεῖ ἀπόφαση, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε ἀπ' εὐθείας συνεννόηση μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων. Ἐνημερώνοντας τὴν ἐπόμενη τὸν Talbot, δήλωσε ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Ἰσπανοῦ πρεσβευτῆ περιελάμβανε κινδύνους γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Βρεττανοῦ ἀπεσταλμένου. Ἐξωτερικὴ πίεση καθὼς καὶ κοινὰ διαβήματα δὲν ἦταν δυνατόν νά καταλήξουν σὲ θετικὸ ἀποτέλεσμα³³.

Θὰ προσέθετα ὅτι, ἂν δικὴ μας ἐπέμβαση εἶχε ἐλλπίδες ν' ἀποβεῖ χρήσιμη καὶ ἀποτελεσματικὴ, θὰ ἦταν ἀστοχο νά πραγματοποιηθεῖ μόνο γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ πρίγκιπα. Περισσότερο ἀπὸ ποτὲ θὰ ἐπαναλαμβανόταν, δικαιολογημένα τὴ φορὰ αὐτῇ, ὅτι ἔξαρτὰ ἀπὸ ἐμᾶς ν' ἀποφευχθοῦν οἱ περισσότερες, ἂν ὄχι ὅλες, οἱ ἐκτελέσεις τῆς περασμένης Τρίτης. Ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ὑποστήριξη πού θὰ μπορούσαμε νά προσφέρουμε στὰ διαβήματα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὀίχως νά ἐκτεθοῦμε, εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ τύπου μας,

τηλεγραφοῦσε ὁ Marcilly στὴ συνέχεια³⁴.

Τὴν ἴδια μέρα, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰσπανίας στὸ Παρίσι ἐπισκέφθηκε τὸ Quai d'Orsay. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἔδειχνε πεπεισμένη ὅτι ὁποιαδήποτε ἐπέμβαση κινδύνευε νά ἐπισπεύσει τὴν ἐπανάληψη τῶν τελευταίων τραγικῶν γεγονότων. Ἐπέτρεψε ὁμως στὸν ἀντιπρόσωπό της στὴν Ἀθήνα νά μὴν ἀρνηθεῖ τὴν συμμετοχὴ του σὲ πιθανὸ κοινὸ διάβημα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπέφευγε τὴν κατηγορία ὅτι μὲ τὴ στάση της, τὴν ὁποία μπορούσαν νά μιμηθοῦν κι ἄλλα Κράτη, ἐμπόδιζε τὴ λήψη διαλλακτικότερων μέτρων. Στις 2 Δεκεμβρίου, ἡ κυβέρνησις τῆς Μαδρίτης, ἀναγνωρίζοντας τὸν κίνδυνον ἐνὸς

33. A.E. 57-A.E. 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 528-529 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. A.E. 58-A.E. 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 532-533 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. A.E. 58: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεσ. 217 τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1922.

34. A.E. 58-A.E. 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 534 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1922.

κοινού διαβήματος, συμμορφώθηκε με τη στάση της Γαλλίας και της Ἀγγλίας, αφήνοντας στὸν Talbot τὴν ἀνάπτυξη προσωπικῆς δραστηριότητος³⁵.

Στὶς 3 Δεκεμβρίου, ἔγινε γνωστὴ ἡ ἀπόφαση τοῦ στρατοδικείου. Ὁ Πρίγκιπας Ἀνδρέας καταδικάσθηκε σὲ ἰσόβια ἐκτόπιση ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὠρὸ, χάνοντας παράλληλα τὸ στρατιωτικὸ του ἀξίωμα. Θεωρώντας τὸν ἔνοχο, οἱ δικαστὲς ἀναγνώρισαν τὴν ἀπειρία του στὴ διοίκηση σημαντικῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δίκης, ἐντύπωση προκάλεσε ἡ μεταχείριση τοῦ κατηγορούμενου, ἡ ὁποία πρόδιδε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιὰ διάθεση ἐπιείκειας, κάτι ποὺ ἐρέθισε τοὺς στρατιωτικοὺς κύκλους τοῦ κινήματος. Συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, ὁ Ἀνδρέας ἐγκατέλειψε τὴν Ἑλλάδα στὶς 4 Δεκεμβρίου μὲ προορισμὸ τὴν Ἀγγλία³⁶.

Ἡ ἀποφυγὴ νέας ἐκτέλεσης βελτίωσε τὴν ὅλη κατάσταση. Ὁ Κ. Ρέντης, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀνεκοίνωσε στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν στὸ μέλλον ἄλλες πολιτικὲς δίκες. Δήλωσε ποὺ ὁ συνομιλητὴς του δέχθηκε μὲ κάποιον σκεπτικισμό, μπροστὰ στὴν παραμονὴ στὶς φυλακὲς τριῶν πρώην ὑπουργῶν, δύο στρατηγῶν καὶ 120 ἄλλων ἀξιωματικῶν βεβαρυμένων μὲ κατηγορίες γιὰ τὴν ἐθνικὴ καταστροφή. Παρ' ὅλη τὴν πτώση τῆς ἐντασης, ὁ Marcilly θεωροῦσε, περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου, ἀδύνατη τὴ διάλυση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὸ σχηματισμὸ πολιτικῆς κυβέρνησης. Οἱ στρατιωτικοὶ θ' ἀκολουθοῦσαν τὸ δρόμο αὐτὸ μόνο ἂν δέχονταν πίεση ἀπ' ἐξω, ἀπὸ μιὰ ἀνάλογη ἀπαίτηση π.χ. τῶν Κρατῶν στὰ ὁποῖα σχεδίαζαν ν' ἀποταθοῦν γιὰ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη ἢ ἀκόμα ἀπὸ μιὰ συμβουλὴ ἐκ μέρους τοῦ Βενιζέλου.

Στὶς 26 Δεκεμβρίου, ὁ Πάγκαλος ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τῆς Θράκης ἐγκαταλείποντας τὴν Ἀθήνα μὲ φιλοπόλεμες δηλώσεις. Συγκέντρωνε στὰ χέρια του ἐξουσίες πᾶνω στὶς στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχὲς τῆς περιοχῆς. Ἐκδηλώθηκε ἀνησυχία ἀκόμα καὶ στὶς τάξεις τοῦ βενιζελικοῦ κόμματος³⁷.

Ὁ θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1923 δὲν προκάλεσε ἰδιαίτερη ἀντίδραση στὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἐκπτωτος βασιλεὺς εἶχε προκαλέσει ἄσχημη ἐντύπωση μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν του μὴν ἔχοντας προβεῖ σὲ καμιά ἐκδήλωση πρὸς τὶς οἰκογένειες τῶν ἐκτελεσθέντων ὑπουργῶν. Μεταξὺ τῶν δύο πολιτικῶν ρευμάτων, ἡ ἐπιρροή τῆς Αὐλῆς ἦταν ἀνύπαρκτη. Ὁ Γεώργιος εἶχε

35. *A.E. 58-A.E. 77*: Poincaré πρὸς Marcilly, 745 τῆς 1ης, 746 τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Marcilly πρὸς Poincaré, 537 τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1922.

36. *A.E. 58*: Marcilly πρὸς Poincaré, 738 τῆς 3ης, 740 τῆς 4ης, ἔκθεση 217 τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1922.

37. *A.E. 77*: Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 222 τῆς 19ης, 555 τῆς 26ης, 559-560 τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1922.

διατηρηθεί σκόπιμα από τους ύπουργούς του σε πλήρη άγνοια των υποθέσεων της χώρας.

Ἡ ἐπανάσταση στηρίζεται συγχρόνως σὲ μιὰ στρατιωτικὴ δύναμη καθὼς καὶ σ' ἓνα κόμμα. Ἡ στρατιωτικὴ δύναμη δὲν συναντᾷ σήμερα καμιά ἀντίδραση καὶ ὁποιοδήποτε προγνώστικο ἐξέγερσης θὰ ἦταν λανθασμένο. Τὸ κόμμα, παρὰ τὴν πραγματικὴ του σημασία, δὲν μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη καὶ οἱ βενιζελικοὶ δὲν ἔχουν καμιά ἀμφιβολία πᾶνω στὸ θέμα αὐτό, ἐφόσον αἰσθάνονται ὁμαδικὸ φόβο πρὸ τῆς προοπτικῆς ἐκλογῶν (...). Τὸ παλιὸ βασιλικὸ κόμμα προσπαθεῖ ν' ἀποφύγει ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν ἀντίθεση. Περιμένει νὰ θεωρηθοῦν ἀναγκαῖες οἱ ἐκλογές καὶ περιορίζεται στὴν προετοιμασία τους, χάρις σὲ μιὰ τοπικὴ προπαγάνδα πού τοῦ προσέφεραν τὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστώ-
τος. Ὁ στρατηγὸς Μεταξᾶς ἀναγνωρίζεται παμψηφεί ὡς ἡγέτης του,

ἔγραφε στὶς 3 Φεβρουαρίου 1923 ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς³⁸. Προφητικὴ ἐκτί-
μηση τῆς κατάστασης ἄραγε; Εἶναι πάντως γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν
ἀκόμα μακριὰ ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῶν δοκιμασιῶν της.

Παρόλο πού θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν μιὰ μονόπλευρη, περιορι-
σμένης εὐρύτητας, ἀνάλυση τῶν γεγονότων, τὰ ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay στὰ
ὁποῖα βασίσθηκε ἡ παρούσα μελέτη, περιέχουν στοιχεῖα μὲ ἀξιοσημείωτο
ἐνδιαφέρον.

Κατὰ μῆκος ὁλόκληρης τῆς περιόδου πού, ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ὡς
τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1923, καλύπτει τὶς πρῶτες στιγμὲς πού διαδέχθηκαν τὴν
ἀποτυχία τῆς ἑλληνικῆς περιπέτειας στὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶναι ἔντονο τὸ
αἶσθημα τῆς ἀπόγνωσης, τῆς ἀποδιοργάνωσης καὶ τῆς εὐαισθησίας τοῦ
Κράτους καὶ τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλιῶν καὶ ἀνασυντά-
ξεων πού ὁδήγησαν σὲ ἀκραῖες καταστάσεις. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα,
τοῦ ὁποίου ἡ προέλευση βρίσκεται βαθιὰ ριζωμένη στὸ παρελθόν, διαδραμα-
τίζονται κι ἐξηγοῦνται τὰ τραγικὰ γεγονότα πού ἐξετάσαμε. Γιατὶ ἡ κατά-
σταση τῆς Ἑλλάδας δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἥττα τοῦ Σεπτεμβρίου
1922, ἀλλὰ καὶ στὴν ταλαιπωρία ἐνὸς λαοῦ πού, ἐπὶ ὁλόκληρη δεκαετία
βρισκόταν σὲ πολεμικὴ ἐτοιμότητα, ἐσωτερικὸ διχασμὸ καὶ πού ξαφνικὰ
ἐνῴωσε νὰ καταρρέουν οἱ βάσεις πᾶνω στὶς ὁποῖες εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες
καὶ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνόρθωσή του. Πιστεύουμε ὅτι τὰ γαλλικὰ
ἀρχεῖα ἀποδίδουν πιστὰ τὴν γενικότερη αὐτὴ ἀτμόσφαιρα.

Στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, τὸ κίνημα τοῦ στρατοῦ παρουσιάζε-
ται, κατὰ τὴ γαλλικὴ ἀποψη στερούμενο κοινωνικοῦ υποβάθρου. Ἡ ἐκρηξὴ
τοῦ ἐξηγεῖται σὰν μέτρο σωτηρίας ἀπὸ ἀντίποινα πού τὸν ἀπειλοῦσαν τὴν
ἐπομένη τῆς ὑποχώρησης. Πολιτικὴ χροιά δόθηκε μόνο μετὰ ἀπὸ τὴν προσ-
χώρηση τῶν βενιζελικῶν, οἱ ὁποῖοι, θορυβημένοι ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ ἀποτυ-
χία τοῦ 1920, δείχνουν ἀνίκανοι νὰ ἐκμεταλλευθοῦν μόνοι τους τὴν κατάρ-

38. A.E. 58: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεση 22 τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1923.

ρευση του κωνσταντινικού καθεστώτος, έχοντας ανάγκη από την υποστήριξη της επανάστασης για να καταλάβουν και πάλι την εξουσία.

Ο στρατός, ο οποίος αντιμετώπιζει σοβαρά προβλήματα επιβολής στην κοινή γνώμη και πειθαρχίας, έχει κι εκείνος ανάγκη από τη συμπαράσταση της βενιζελικής παράταξης στο κίνημα. Η έλλειψη όμως αυτοπεποίθησης μέσα στους κόλπους του κόμματος των φιλελευθέρων δεν επαρκεί για μία Ελλάδα οικονομικά κατεστραμένη και με δξύ πρόβλημα αποκατάστασης των προσφύγων. Το σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει η άκραία παράταξη της επανάστασης ή όποια, προκειμένου ν' απαλλαγεί από εϋθύνες, προσπαθεί να καλλιεργήσει μέσα στο λαό ένα πνεύμα εκδίκησης. Το κόμμα των φιλελευθέρων ακολουθεί την πολιτική αυτή, γιατί δεν διαθέτει την απαραίτητη δύναμη που θά του επέτρεπε να την αντικρούσει. Η δικτατορία που επέβαλε στη συνέχεια ο Πάγκαλος, αποτελεί τη φυσιολογική εξέλιξη της όλης κατάστασης.

Βρισκόμαστε επομένως μπροστά στην ύπαρξη δυο διαφορετικών φαινομένων τὰ όποια ένώνει ένας κοινός παρονομαστής: ή διάθεση να καλυφθούν οί εϋθύνες της βενιζελικής παράταξης για τὸ σχηματισμό του μικρασιατικού μετώπου τὸ 1919, και οί συνθήκες κάτω από τίς όποιες διαδραματίστηκε με τόσο ταπεινωτικό τρόπο ή υποχώρηση του έλληνικού στρατού, τρία χρόνια αργότερα. Μέσα σ' αυτή την ψυχολογική κατάσταση πρέπει να τοποθετήση κανείς την προσπάθεια άνεύρεσης υπευθύνων και να εξηγήσει τίς αϋστηρές κυρώσεις που λήφθηκαν έναντίον τους.

Σημαντικότερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεία που άφορούν τη διεθνή διπλωματία. Η πτώση του μικρασιατικού μετώπου δεν έθεσε τέρμα, όπως θά μπορούσε να πιστέψει κανείς, στὸν ανταγωνισμό των Δυνάμεων γύρω από τὸ θέμα του διαμελισμού της Μικρᾶς Ἀσίας σέ ζώνες έπιρροής. Ἐνίσχυσε αντίθετα την πολιτική που ακολουθοϋσε ή κάθε μία από τὸ τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου.

Με τη στάση που υίοθετεϊ άπέναντι στὰ γεγονότα της Ἀθήνας, ή Ἀγγλία συνεχίζει την αίνιγματική πολιτική που εφήρμοζε από τὸ 1920. Την κάρρευση του μετώπου διαδέχεται κυβερνητική κρίση με την άνατροπή της κυβέρνησης Lloyd George, ή όποια γίνεται, χωρίς καθυστέρηση, αντικείμενο κριτικής για τίς σχέσεις της με την Ἑλλάδα από την άρχή-άρχή της μικρασιατικής περιπέτειας. Τὸ μόνο σημείο όπου ή κυβέρνηση του Λονδίνου έπεμβαίνει με άποφασιστικότητα, είναι στην προσπάθεια της διάσωσης των κατηγορούμενων Ἑλλήνων ύπουργών. Μήπως όμως δεν πρόκειται και στην περίπτωση αυτή για μία θέση που ύπαγορεύεται από άώτερους σκοπούς; Γιατί ή εκτέλεση των έξι βάζει τη σφραγίδα της στην όλη τραγωδία όπου ή Ἀγγλία έχει ήδη παίξει στην οϋσία ρόλο πρωταγωνιστή.

Ἀπό τίς αντίπαλες δυνάμεις, ή Ἰταλία συγκεντρώνει όσο ποτέ τὰ βλήματά

της έναντίον της Βενιζελικής πολιτικής. Παρόλο που ο έλληνικός ανταγωνισμός έχει πιά εκλείψει από τη Μικρά 'Ασία, ή έσωτερική κατάσταση στην 'Ελλάδα περιέχει κινδύνους αναζωπύρωσης της έθνικής πολιτικής στην όποία πρέπει, για τὰ Ιταλικά συμφέροντα, νά δοθεί ένα τελειωτικό κτύπημα. 'Η κυβέρνηση της Ρώμης δέν μπορούσε νά φαντασθεί καταλλήλότερες συνθήκες για τήν εφαρμογή του σχεδίου της.

'Η Γαλλία, τέλος, χαρακτηρίζεται από μιὰ στάση έξεξητημένης διακριτικότητας άπέναντι στα γεγονότα της 'Αθήνας. Θα ήταν σφάλμα νά υποστηρίξουμε ότι αντιμετώπισε τήν όλη υπόθεση σαν ένας αντικειμενικός παρατηρητής. 'Η έλληνική καταστροφή, ή όποία άπετέλεσε κυρίως σημαντικό πλήγμα στην έξάπλωση της βρετανικής έπιρροής στη Μικρά 'Ασία, τοποθέτησε τήν κυβέρνηση του Παρισιού σέ θέση ισχύος, από τήν όποία παρακολουθεί μέ όλύμπια ψυχραιμία καί κυνισμό, τήν άποτυχία τών κυριότερων ανταγωνιστών της.

Οί σχέσεις της Γαλλίας μέ τήν 'Ελλάδα άποτελοϋν για τήν εποχή αϋτή κλασσικό παράδειγμα του φαινομένου της άνισης διπλωματίας, όπου μιὰ μεγάλη Δύναμη δέν διστάζει νά θυσιάσει τή στιγμή που θά τó κρίνει απαραίτητο για τὰ συμφέροντά της ένα μικρό καί αδύναμο σύμμαχο, έστω καί αν αϋτό έσήμαινε τήν έξόντωση χιλιάδων καί χιλιάδων 'Ελλήνων της Μικρασίας καί τόν ξεριζωμό 1,5 περίπου άλλου έκατομυρίου, που τερμάτιζε μιὰ για πάντα τήν παρουσία επί 30 αιώνες του 'Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Χώρο.

'Αθήνα, Μάρτιος 1979

ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ